

ƏSİRƏD DİN
ƏBÜ HƏJJAN
ƏL-ƏNDƏLUSİ

Handwritten signature and the word "TƏBİRİZ" in capital letters.

К И Т А Б
ƏЛ-ИДРАК
ЛИ-ЛИСАН
ƏЛ-ƏТРАК

АЗƏРБАЙҶАН ДӨВЛƏТ
НƏШРИЈАТ-ПОЛИГРАФИЈА БИРЛИЈИ

Бакы — 1992

Эрбчэдэн тэрчүмэ елэни
академик *Зија Бунјадов*

Елми редактору: профессор *Вагиф Асланов*

Редактору: *Талыб Маммэдов*

Рэссамы: *Талей Мэликов*

Эбу һэјјан эл-Эндэлуси.

Э 23 Китаб эл-идрак ли-лисан эл-этрак. (Түрк дилләри-
ни дәркетмә китабы). Б.: Азәрнәшр, 1992. 115 сәһ.

Китабда эрәб алиминин XIII эсрә гәдәрки түрк дилинин мүфәссәл
грамматикасы, онун лүгәт тәркиби шәрһ олунур. Јерн кәлдикчә мүәл-
лиф бу вә ја дикәр лексик, грамматик дәлилләрин һәмин дөврүн башга
түрк дилләриндәки ејни дәлилләрлә мүгајисә едир.

Китаб түрк дилләри илә мәшғул олан мүтәхәссисләр, филологија
факултәләри, тәләбәләри үчүн нәзәрлә тутулмушдур.

460200000—38
Э М—651 (07)—92 123—92

ББК 4И(Тур)

ISBN 5—552—01042—7

© Азәрнәшр, 1992

ЭБУ ҺЭЈЈАН ҺАГГЫНДА БИР НЕЧЭ СӨЗ

Эрәб өлкәләриндә түрк дилләринә мараг түркләрин-сәл-
чугларын хилафәтә ахынындан чох әввәл варды. Эрәб хила-
фәтиндә түрк дилинин өјрәнилмәјә башланмасыны IX эсрә
айд етмәк лазымдыр. Мәһз бу дөврдә Аббасиләр өз силаһлы
гүввәләринә сајсыз-һесабысыз түркләр дә'вәт етдиләр. Хәли-
фә эл-Мө'тәсим (833—842) дөврүндә эрәб ордусунда 70
миндән чох түрк хидмәт едирди. Елә бу замандан хилафәт-
дә, демәк олар ки, бүтүн сијаси һакимијјәти элә кечирмиш
түрк һәрби сәркәрдәләринин дәвләти идарә ишиндә нүфузу
күндән-күнә артырды. Түркләр сун-гәсд тәшкил едәрәк
хәлифә эл-Мүтәвәккили (847—861) өлдүрдүкдән сонра
хәлифәләрин һамысы биләваситә түрк әмирләринин тә'си-
ри алтында иди. Бунлар арасында Тулуниләр (868—905),
Сачиләр (879—930), Ихшидиләр (935—969) дәвләтләринин
адларыны хүсуси чәкмәк олар. Даһа сонралар Әјјубиләр
(1169—1250) дәвләти, ејни заманда мәмлук султанлары
(1250—1517) дөврүндә бүтүн һакимијјәт түркләрин элине
кечди. Елә буна керә дә эрәбләр түрк дилини өјрәнмәк мә-
буријјәти гаршысында галдылар. Монгол истиласы зама-
ны түркләрин күтләви шәкилдә Гәрбә көчмәси, онларын
сајынын мәмлук султанларына мәхсус јерләрдә күндән-күнә
артмасы түрк дилинин өјрәнилмәсинә мејли даһа да күч-
ләндирди. XIII эсрин сонларында, XIV эсрин әввәлләриндә
түрк дилинин мүхтәлиф лүгәтләри вә грамматикалары һа-
зырланды ки, бу да эрәбләрин түркчәни асан шәкилдә өј-
рәнмәси һаминә едилмишди. Мәмлуклар дәвләтиндә түрк
дилинин кениш нүфуз тапмасынын бир чәһәтини хүсуси гејд
етмәк лазымдыр: Монгол истиласына гәдәр хилафәтдә ја-
јылан түрк дилиндә түркмән дил үнсүрләри әсас рол ојна-
дығы һалда, сонралар гыпчагларын эрәб хилафәтинә ахы-
нынын күчләнмәси илә бағлы олараг бу дилдә гыпчаг дили
үнсүрләри даһа да күчләнди вә артды. Буна хилафәтин
Гызыл Орда дәвләти илә дипломатик әлагәләринин мүвәф-

фәгијјәтли инкишафы да хејли тәкан верди. флә бу дөврдә Т. Ноутсманьн чап етдирдији «Гәрчүман»дан сонра Гаһирәдә түркчә-әрәбчә лүғәти тәртиб едән вә бу дилин кениш грамматик шәрһини верән бир нәфәрин ады елм сәмасында сәймәз бир улдуз кими парлады. Оун ады Әсир әд-Дин Мәһәммәд ибн Јусуф ибн Әли ибн Јусуф ибн Хәјјан әл-Гәрнати әл-Әндәлуси әл-Чәјјани ән-Нәфзи әл-Мәгриби әл-Малики әш-Шафи'и олса да, елм аләминдә садәчә олараг Әбу Хәјјан ады илә танынур.

Әбу Хәјјан һичри 645-чи ил шәввал ајынын сонларында (1256-чы ил нојабрын орталарында) доғулмушдур. Ушағлыгдан онда өз дөврүнүн әсас елмләрн олан илаһијјаты, һәдисләри вә Гур'аны өјрәнмәјә бөјүк бир еһтирас јаранмышды. Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә о, 450 алимни муһазирәләрини динләмиш вә онлардан дәрә алмышдыр. Әбу Хәјјан грамматиканын, морфолокијанын, лексиколокијанын вә сәмасолокијанын өјрәнилмәси сәһәсиндә бөјүк мүвәфғәгијјәтләр әлдә етмишди. Бир сыра мәнбәләрин вердији хәбәрә көрә Әбу Хәјјан әрәб дилини мүкәммәл билмиш, бу сәһәдә әрәбләр арасында хүсуси нүфуз сәһибн олмуш вә әрәб дилинин грамматик ганун-гајдаларынын ән мәшһур билчиси кими һөрмәт газанмышдыр.

Әбу Хәјјан узун илләр сәјаһәт етмиш, нәһајәт, о дөврүн елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири сајылан Гаһирәдә мәскән салмыш, әл-Мәнсуријјә мәдрәсәсиндә «әрәб дилчилијинин шејхи» Ибн Нәххас ады илә мәшһур Бәһа әд-Дин Әбу Әбдаллаһ Мәһәммәд ибн Ибраһим ибн Абдаллаһ әл-Һәләбинин кафедрасында ишләмишдир. 1298-чи илдә Ибн Нәххас өлдүкдән сонра Әбу Хәјјан һәмни кафедраја башчылыг етмишдир.

Әбу Хәјјан мәмлуклар дөвләтиндә, хүсусән Гаһирәдә түрк* дилини билмәјин нә дәрәчәдә вачиб олдуғуну вахтында дәрк етсә дә, түрк дили илә мәшғул олмага вә бу дили өјрәнмәк үчүн грамматика јазмаға вә лүғәт тәртиб етмәјә бирдән-бирә башламамышды. Түрк дилини өјрәнмәк сәһәсиндә өз иши һағгында Әбу Хәјјан белә јазыр: «Мән бу дили сөзбәсәз өјрәндим, сөзләрин мә'насыны инандығым адамлардан сорушуб дәғигләшдирдим, морфолокија вә синтаксис илә бағлы олараг һеч кәсин далынча кетмәдм, өз имкан вә биллијимә әсасланараг, морфолокија вә синтаксисин ганунлары һағгында дили биләнләрлә мәсләһәтләшдм вә бу ганунлары дәриндән дәрк едәрәк ән јахшы нәтичәләр әлдә етдим».

* Түрк дили ифадәси бурада муасир мә'нада дејил, рус дилиндәки «тюркский язык» сөзүнүн гаршылығы кими баша дүшүлмәлидир.

Түрк дилчилији сәһәсиндә Әбу Хәјјан өз дөврүнүн ән нүфузлу алимни чеврилди. О, анчаг гыпчаг дилинин дејил, һәм дә мәмлукларын Гаһирәдә истифадә етдији бүтүн түрк дилләринин—татар, булгар, ујгур вә башға дилләрин бүтүн сирләринә бәләд олду. Әбу Хәјјан түрк дилләринә анд бир нечә әсәр јазмышдыр: «Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак» («Түрк дилләрини дәркетмә китабы»), «Зәһв әл-мүлк фи нәһв әт-түрк» («Түрк грамматикасынын камил вәсәнти»), «Әл-әф'ал фи лисан әт-түрк» («Түрк дилиндә фе'ләр»), «Әд-дүррә әл-мүди'ә фи-л-лүға әт-түркијјә» («Түрк дилиндә парлаг инчи»), «Нәһв әл-миск фи сирәт әт-түрк» («Түрк дилинин тәбиәтинә мүшк әтирли төһфә»). Тәәссүф ки, бу беш әсәрдән бизә анчаг «Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак» мә'лумдур.

1963-чү илин октябрында Европанын ән гәдим китабханаларындан олан Флоренсијада «Biblioteca Medicea Laurenziana» китабханасында ишләркән академик А. Зајончковски Әбу Хәјјанын «Әд-дүррә әл-мүди'ә фи-л-лүға ат-түркијјә» лүғәтини тапмыш вә онун там тәсвирини вермишдир. А. Зајончковски бу лүғәтлә бағлы олараг јазырды: «Әсәрин ејни әсәр вә мүәллифин ејни мүәллиф (Әбу Хәјјан әл-Гәрнати вә Әбу Хәјјан ән-Нәһви ејни шәхсдирми) вә ја ејниадлы мүхтәлиф әсәрләр олмасы мәсәләси хүсуси тәдғигат тәләб едир». Ә. Н. Нәчип көстәрир ки, Молла Салиһ өзүнүн «Әш-шүзур әз-зәһәбијјә» китабында Әбу Хәјјана бөјүк гијмәт верир. Сонра Ә. Н. Нәчип јазыр: «Белә кәлир ки, Молла Салиһ ады чәкилән лүғәтин («Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак») мүәллифи Әбу Хәјјаны дејил, Әбу Хәјјан ән-Нәһвини нәзәрдә тутур».

Биз бу әғидәдәјик ки, Әбу Хәјјан әл-Гәрнати илә Әбу Хәјјан ән-Нәһви ејни адамдыр вә «Әд-дүррә әл-мүди'ә фи-л-лүға әт-түркијјә» мәһз Әбу Хәјјан әл-Гәрнатини гәләмиши мәһсулулур. Ола билсин ки, Әбу Хәјјан өз әсәрини јарадычылығындан бәһрәләндији вә исте'дадына пәрәстиш етдији Әләәддин Бејликин «Әл-Әнвар әл-мүди'ә фи-л-лүға әт-түркијјә» адлы әсәринә ујғун олараг адландырмышдыр. Чох күман ки, «Әд-дүррә әл-мүди'ә фи-л-лүға әт-түркијјә» әсәри «Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак»дан сонра јазылмышдыр.

Әбу Хәјјан 65 әсәрин мүәллифи олмушдур. Бу әсәрләр арасында ајры-ајры дилләрин синтактик гурулушунун тәдғигинә һәср олуномуш әсәрләр хүсуси јер тутур. Она көрә дә Әбу Хәјјанын елми јарадычылығына пәрәстиш едәнтәр ону Әбу Хәјјан ән-Нәһви кими дә тәғдим едә биләрдиләр ки, бу да «Синтаксис вә ја Грамматик Әбу Хәјјан» демәкдир.

«Китаб эл-идрак ли-лисан эл-этрак»ы Әбу Һәҗҗан һичри 712-чи ил рамазанын 20-дә (1313-чү ил январын 19-да) Гаһирәдә Салиһиҗҗә мәдрәсәсиндә битирмишдир. Әсәрин эл-җазмасынын бизә анчаг ики нүсхәси мә'лумдур. Бунун бири Стамбулда Вәлиәддин Әфәнди китабханасында (№ 2896) сахланылыр. Бу нүсхәни мүүллифин өз әли илә җаздығы нүсхәдән намә'лум бир хәтәтат һичри 735-чи ил шә'бан аҗынын 15-дә (10 апрел 1335-чи илдә) көчүрмүшдүр. Әсәрин җазылмасындан 23 ил кечдикдән сонра көчүрүлән бу нүсхәҗә хәтәтат бә'зән сәтирләр арасында, бә'зән дә һашиҗәдә мұвафиг алавләр етмишдир.

Әсәрин икинчи нүсхәси Истамбул университети китабханасынын Халис Әфәнди фондунда (№ 6574) сахланылыр. Бу нүсхә Суриҗанын Лазикиҗә шәһәриндә Әһмәд ибн Өмәр әш-Шәфи'и адлы бир хәтәтат тәрәфиндән һичри 805-чи илдә чүмада әл-уланын 4-дә (30 ноҗабр 1402-чи илдә) көчүрүлмүшдүр.

«Китаб эл-идрак ли-лисан эл-этрак»ын биринчи нүсхәсини Мустафабәҗ адлы бир нәфәр 1891-чи илдә Истамбулда чап етдирмишдир. Тәәссүф ки, бу чапда нашир сәҗсыз-һесабыз хәталара јол вермишдир. Китабы һәр ики нүсхәсинин мұҗәҗисәси әсасында Әһмәд Чәфәроғлу 1931-чи илдә Истамбулда јенидән чап етдирмиштир. Лакин бу нәшри елми вә уғурлу нәшр һесап етмәк олмаз, чүнки нашир абидәнин гурулушуну дәҗишмиш вә лүғәт һиссәсини мұвафиг семантик групплар шәклиндә деҗил, мұасир түрк дили әлафбасы сырасы илә вермишдир.

«Китаб эл-идрак ли-лисан эл-этрак» үч һиссәдән ибарәтдир: биринчи һиссә 2300 сөзү әһатә едән түркчә-әрәбчә лүғәтдир. Лүғәт санки мұасир лексикографија елминин тәләбләри әсасында тәртиб едилмишдир. Бурада верилмиш сөзләрин мә'насыны дәҗиг билән вә онларын мәтидә ишләнмә мәҗамыны сонракы ики һиссәдән өҗрәнән һәр кәс өз фикрини сәрбәст шәкилдә түркчә ифадә едә биләр. Икинчи һиссәдә түркчәнин морфолокијасынын, үчүнчү һиссәдә нсә синтаксисинин шәрһи верилир. Шәрһи әрәбчә верилмиш түркчәнин бу грамматикасы әрәб дилинин грамматик җадалары әсасында җазылмышдыр.

Әбу Һәҗҗан өз әсәриндә чох тез-тез *Бәҗлик* адлы бир алимин мәшһур китабына истинад едир ки, бу китабда да нәинки анчаг түрк дили һаггында данышылыр, ејни заманда түркләрин өзләри һаггында этнососиал мә'луматлар верилир.

А. Зајончковски вә Қ. Брокелман белә күман едирләр ки, һаггында данышылан Бәҗлик «Әл-әнвар әл-мүди'а» әсә-

рини мүүллифи Әләәддин Бәҗлик әл-Ғыпчагидир. «Китаб эл-будғат әл-мүштағ фи луғат әт-түрк вә-л-Ғыпчағ» әсәринин мүүллифи Чәмаләддин Әби Мәһәммәд Абдаллаһ әт-Түрки китабынын әввәлиндә җазыр ки, о өз лүғәтини тәртиб едәркән мәшһур сәләфләринин бир сыра әсәрләриндән фәјдаланмышдыр. Мүүллиф илк нөвбәдә, Әләәддин Бәҗлик әл-Ғыпчагинин «Әл-әнвар әл-мүди'ә» вә Имадәддин Давуд бин Әли бин Мүһәммәд әл-Вәррағ әл-Мысринин «Ас-саһыһ мин әд-дүррәт әл-мүди'ә» әсәринин адыны чәкир.

Чәмаләддин әт-Түркинин лүғәтини тәдҗиг етмиш А. Зајончковски гејд едир ки, Әләәддин Бәҗлик әл-Ғыпчағи Әбу Һәҗҗанын әсәринин җарадылмасы үчүн әсас илһам мәнбәҗи олмушдур. Әбу Һәҗҗан лүғәти илә Чәмаләддин әт-Түрки лүғәти арасында лексикографик деталларын охшарлығы да мәһз бунунла бағлыдыр.

Әбу Һәҗҗан өз әсәриндә бир нечә дәфә «шејхимиз» адландырдығы Фәхрәддинә дә истинад едир. Бизчә Фәхрәддин Кичик Асиҗанын Дивриги шәһәриндән түркмәнләрин Салор гәбиләсиндән чыхмыш, түрк вә фарс дилләринин бүтүн лексик-грамматик сирләринә бәләд олан мәшһур алим Фәхр әл-Дин Мәһәммәд ибн Мустафа ибн Зәкәриҗә ибн Хоча ибн Һәсән әд-Дивриги әт-Түрки әс-Салгури ән-Нәһви (1233—1313)дир.

Әбу Һәҗҗан онун һаггында җазыр: «О, әрәб дилинин билчиси иди. Мән ондан дәрс алмышам. О, ејни заманда фарс вә түрк дилләринин һәм өзүнү, һәм дә ганун-җадаларыны билирди. Онун «Гәва'ид лисан әт-түрк» («Түрк дилинин җадалары») адлы гәсидәси дә вар.

Бир чох орта әср дилчиләри дә өз нөвбәсиндә Әбу Һәҗҗана әсасланмышлар. «Әт-Тәһфәт әз-зәкиҗә фи-л-луғат әт-түркиҗә» лүғәтинин тәртибчиси әсәрин лап башланғычында җазыр: «Әндәлүс шејхи, имам, бөјүк алим Шәрәф әд-Дин* Әбу Һәҗҗан Мәһәммәд ибн Јусуф ибн Әли Әбу Һәҗҗан — Аллаһ она раһмәт еләсин — түрк дили һаггында өз китабында белә деҗир: «Һәр бир дили билмәк үчүн үч шејә найл олмағ лазымдыр. Онлардан биринчиси — аҗры-аҗры сөзләрин мә'наларыны дәрк етмәк ки, буна сөз һаггында елм деҗилир; икинчиси — бирләшмәҗә дахил етмәздән әввәл бу сөзләрин бирләшмә ганунларыны билмәк ки, бу саһә дә морфолокија адланар; үчүнчүсү — сөзбирләшмәләри ганунларыны билмәк — әрәбчә данышанлар бу саһәни синтаксис адландырырлар».

* — Мүүллиф сәһв едир: «Әср әд-Дин» јеринә «Шәрәф әд-Дин» җазыр.

Эсэрин лүгэт һиссэси сүбүт едир ки, Эбу Һәјјан практик чәһәтдән о дөврәди түрк дилләринин һамысыны билмишдир, чүнки лүгәтдә ајры-ајры сөзләрин гаршысында «гыпчаг», «оғуз» сөзләри илә јанашы, бу вә ја дикәр сөзүи «татар», «булгар», «тогсуба», «ујгур», «түркүстан» дилләриндә нечә ишләндији вә ја онун фонетик варианты да верилир.

Эбу Һәјјан јазыр: «Түрк дилләринин чохунда тәркибиндә (зәл) олан сөз јохдур, лакин беләләринә булгар дилиндә тәсадүф етмәк олур». Азаг, узуду сөзләрини нүмунә кәтирәрәк, мүәллиф кәстәрир ки, бу сөзләр башга дилләрдә ајаг, ујуды кими тәләффүз едилир (сәһ. 14). 23-чү сәһифәдә ујуды сөзү илә бағлы олараг гејд едилир ки, ј түркүстан дилиндә (зәл) һәрфинә кечир. Сөзләрин чоху эсәрин лүгәт һиссәсиндә һеч бир гејд олмадан верилир. Бу вә ја дикәр сөзлә әлагәдар гејдләр ашағыдакы һалларда кәстәрилир: а) әкәр сөзүи бу вә ја башга түрк дилиндә фәргли фонетик варианты варса (ип, гыпчаг дилиндә әввәлине ј артырылыр — јип); этик «ајаггабы» — түркчә, түркмәнчә әдүк, оғул — гыпчагча овул вә б. к.; б) әкәр сөзүи көкү бу вә ја башга түрк дилиндә лүгәтдә верилән көкдән там фәргләнир: булды (түркмәнчә) — тапды (гыпчагча).

Эбу Һәјјанын лүгәтиндә анчаг бир сәнтдән ибарәт олан јеканә бир сөз верилир: и — «көндәрмәк».

Эсәринин икинчи һиссәсиндә Эбу Һәјјан кәстәрир ки, мәналы сөз түркчә адлар, фе'лләр вә әдатлардан ибарәт олур. Адлар синфинә исим, сифәт вә сәјларла јанашы, мүәллиф әвәзликләри вә зәрфләри дә дахил едир. Түрк сөзләринин көк вә әсасынын гурулушуну мүүјјәнләшидирәркән Эбу Һәјјан сәнтләрин сәјына әсасланыр, чүнки әрәб әлифбасында сәнт сәсләр өз әксини тапмыр.

Түркчә сөзләрин әсасынын гурулушу илә әлагәдар Эбу Һәјјанын фикирләри бөјүк елми әһәмијјәт кәсб етдији үчүн биз эсәрин башланғыч һиссәсини бурада там шәкилдә веририк: «Сөз бир, ики, үч, дөрд вә бешһәрfli ола биләр. Бирһәрfli фәтһә (≡=а, ә), кәсрә (≡=и, у), зәммә (≡=о, у, ө, ү) илә һәрәкәләнә биләр». Бирһәрfli сөзләрә анд мүәллиф ашағыдакы сөзләри нүмунә кәтирир: ја «јај» чи, «шеһ» вә су. Икинһәрfli сөзләрин он ики нөвү вар ки, онлар да ашағыдакы сәлибләр әсасында јараныр: С*+и+С — ким, СүС — јүз, СәС — сән, СаСу — гапу, СиСи — бити, СуСа — буға, СыСа — ғыса, СуСу — бусу, СоСу — толу**.

* — сәнт демәкдир.

** — Охчулара ајдын олсун дејә мүәллифин фа, ајн, лам гәлибинн биз с илә әвәз етдик.

Бу гәлибләрдә анчаг о сөзләрин әсасы вә көкү верилир ки, о әсас вә көкләрдә ики сәнт олсун. Демәли, С+фәтһә+С, С+зәммә+С, С+кәсрә+С гәлибинин Азәрбајчан дилиндә 9 нөвү ола биләрсә, С+фәтһә+С+фәтһә, С+фәтһә+С+зәммә типли гәлибләрн даһа чох нөвү ола биләр.

Беләликлә, икинһәрfli сөзләрин 12 дејил, 117 нөвү олмалыдыр.

Эбу Һәјјана көрә үчһәрfli сөзләрин 26, дөрдһәрfli сөзләрин 33, бешһәрfli сөзләрин 23 нөвү вар. Мүәллиф гејд едир ки, алтынһәрfli сөзләрә түркчә чох надир һалларда тәсадүф едилир вә бә'зән сәдә, бә'зән дә мүрәккәб олур. Нүмунә үчүн мүәллиф гылгујруг «гуш ады» сөзүнү нүмунә кәтирир вә кәстәрир ки, бу сөз гыл вә гујруг сөзләринин бирләшмәсиндән јаранмышдыр.

Мүәллиф гејд едир ки, исимләр кичилтмә шәкилчиси (гыпчагча — кинә, түркмәнчә — чуг) (-чүк) (-чугас) (-чүкәс — гулкинә, күчүчүк, атчугас, итчүкәс), -чы, -лу(ғ) — ашы, јачы, шамлу(ғ), -лар//-ләр — күлләр, балыглар вә башга шәкилчиләр гәбул едир.

Эбу Һәјјан фе'лләри тәдгиг едәркән фе'л нөвләринин вә заманларынын јаранма јолларыны чидди тәдгиг едир. Әмр шәкли һаггында данышаркән мүәллиф кәстәрир ки, ән дүзкүн јол фе'лин 2-чи шәхсин тәкиндә ишләдилмәсидир — бу о јолдур ки, фе'лин әсасы һеч бир әләвә һәрф гәбул етмир, лакин даһа јахшы олмасы үчүн фе'л әмр шәклиндә -гыл// -кил шәкилчиси дә гәбул едә биләр: тургул «дур», күлкүл «күл». Эбу Һәјјан кәстәрир ки, бу барәдә онун «Китаб әл-әф'ал» («Фе'лләр һаггында китаб») эсәриндә даһа мүфәссәл данышылмышдыр. Эбу Һәјјанын иди фе'ли һаггында сөјләдији фикир тәдгирәләјигдир. Бу фе'л олду мәнасында ишләдиләркән нә кәләчәк заман формасы олур, нә дә әмр шәкли олур; һалбуки «көндәрмәк» мәнасы верән и — фе'ли әмр шәклиндә ишләнә биләр. Мәсәлән, и буны «буну көндәр».

Әлбәттә, бөјүк вә чох гијмәтли бир әсәр вә онун мүәллифи һаггында бир нечә сөздә охчулара тәдгиг олуна бу китабын бүтүн мәзијјәтләри һаггында данышмаг имкандан харичдир.

Ону да гејд едәк ки, Эбу Һәјјан фарс дилини дә мүкәмәл билмишдир. О һәтта фарс дили һаггында «Мәнтиг әл-хурс фи лисан әл-фурс» («Фарсларын дилини өјрәнмәкдә сөзсүзләрин мәнтиги») эсәрини дә јазмышдыр. Алим Һәбәш (амхар) дилинә дә бәләд олмушдур вә бу дилә анд

«Нур эл-гәбәш фи лисан эл-Һәбәш» («Һәбәш дилини өҗрән-мәкдә дан шәфәги») адлы тәдгигат әсәри җазмышдыр.

Әбу Һәҗҗан һичри 745-чи ил сәфәр аҗынын 28-дә (11 иҗул 1344-чү илдә) вәфат етмишдир.

Әсәри Азәрбаҗчан дилинә тәрчүмә едәркән дилимиздә там гаршылығы олмаҗан әрәб грамматик терминләрини тәрчү-мәчи олдуғу кими сахламышдыр. Бу да тәрчүмә просесиндә орижиналда мүәллифин вердиҗи фикри тәһриф етмәмәк вә һәмин фикри мүасир охучулара дәгиг чатдырмаг ниҗҗәти илә едилмишдир.

академик *Зиҗа БУҢАДОВ*,
профессор *Вагиф АСЛАНОВ*.

Нур эл-Гәбәш
ТАБРИЗ

Мәрһәмәтли, рәһм едән Аллаһын ады илә!
Кәрим Аллаһ, көмәк ол!

Ишкүзар алим, дилчи, маһир биличи, тәдгигатчы, [алим-лик] мүчәссәмәси, шафии [тәригәтинә] мәнсуб, Мисирдә мәскән салмыш шејх, имам Әсирәддин Әбу Һәҗҗан Мәһәм-мәд ибн Јусиф ибн Әли ибн Јусиф ибн Һәҗҗан эл-Әндалу-си — Аллаһ онун [җашадығы јери] горусун, өзүнә исә хејир версин, демишдир: Амин!

Һәр ағызда шә'нинә тә'рифләр дејилән, гүсурлулуг ни-шанәләриндән хали олан, мәхлугаты фәзиләт вә хејирхәһ-лығы бүрүҗән, бәшәр дүнјасына әгли бәхш едән Аллаһа һәмд олсун!

Кәлам вә бәләғәт топлуларыны кәтирән, динләрин ән јахшысы илә милләтләр ичәрисинә көндәрилән, бүтүн ин-санлардан, мәләкләрдән вә чинләрдән үстүн тугулан, [бән-дәләринин Аллаһын] мәрһәмәт јолу илә апаран Мәһәммәдә вә онун һагг јолу вә мәзһәбинин илк [мүдафиәчиләриндән] олан мүгәддәс аиләсинин [үзвләринә] хејир-дуа олсун!

Һәр һансы дилин мәнимсәнилмәси үч шеји билмәклә әл-дә едилир: әввәлә аҗры-аҗры сөзләрин мә'насыны [билмәк-лә], буна семантика (*елм әл-луға*) дејилир, икинчиси — һәмин сөзләрин бирләшмәдән әввәлки гајда-ганунуну [бил-мәклә], буна морфолокија (*елм әт-тәсриф*) дејилир, үчүнчү-сү — онларын бирләшмә заманы гајда-ганунуну [билмәклә], әрәб дилиндә буна синтаксис (*елм ән-нәһв*) дејилир.

Әрәб дили мәсәләләринә даир мән, гулаг охшајан, сәһи-фә вә вәрәгләри шәрәфләндирән хүласә шәклиндә бир чох китаб тәртиб етмишәм.

Бу китабы [җазмагда] мәгсәдим түркләрин дилинә хас олан һәр шеји семантика, морфолокија вә синтаксис бахы-мындан гејдә алмаг вә дәгигләшдирмәкдир. Мән бу дили һәрфбәһәрф арашдырыб, һәмин дилдәки сөзләри түрк әлиф-басы үзрә дүздүм; түрк сөзүнү верир, онун ардынча әрәб дилиндәки гаршылығыны кәтирир, сонра исә ону морфоло-кија вә синтаксис илә бағлајырам. Семантика илә бағлы [мәсәләләр] бу сәһәдәки мө'тәбәр [шөхсләрдән] әхз едил-

мишдир. Буна даир мән өзүмүн «*Әт-тәртиб әл-гәриб ва-т-тәлихис әл-әчиб*» эсәрини јаздым. Орадакы морфолокија вә синтаксисә анд мә'луматы исә һеч кәсә тәглид етмәдән бачардығым киһи ахтарыш вә сорғу-суал күчүнә әлдә етдим. Идракын инчәлијилә ән јахшы мурада нанл олдум. Чохлу суаллар јолу илә ән кениш мәтләбә вә там истәјә чатдым. Бу диллә мәшғулијјәтдән әлдә етдијим хејрин зөвгү исә ондан көрдүјүм бәһрәдән даһа чох олду. Оун билек дәрјасындан инчиләр — ахыр мәгсәдими чыхартдым, бунунла да бу дилә олан үмидими доғрултдум вә [бу саһәдә] биринчилик газандым. Мәһз буна көрә дә китабымы «*Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак*» («Түркләрин дилинин идракы китабы») айдандырдым.

Бу китабда јазыланларын һамысыны доғру билирәм, белә ки, өзүм түркләрин дилиндә данышанларын [бә'зән бу дилин ганунларыны] поздуғунун — каһ [сөзләрә] сәсләр артырдығынын, каһ да ихтисара салдығынын, каһ бир гыса саһти дикәри илә әвәз етдијинин, каһ саһт олмајан сәси һәрәкәләдијинин, каһ да саһт әвәзинә *сукун* [ишарәси] гојлуғунун вә с. шаһиди олмушам. Сәнә мә'лум олсун ки, бу дилдәки мүхтәлиф шивәләр дә бу јолла јараныб. [Чүнки] әрәбләшмишләр вә гејри-әрәбләрлә үнсijјәт нәтичәсиндә бу [сөзләрин] бир чоһу һәмнин өлкәләрдә дәјишиклијә мә'руз галмышдыр.

БИРИНЧИ ЧҮМЛӘ: СӨЗЛӘР

Һәмзәли һәрфләр

(Әлиф вә онунла бағлы олан һәрфләр: А, Ә, И, Ы, О, Ө, У, Ү)

и — көндәр. *Идмаг* фе'линин әмр формасы

иди — мүштәрәк шәкилдә: көндәрди вә *иди* көндәрди мә'насы берәркән тәсриф олунур, *иди* мә'насында ишләнеркән анчаг кечмиш заманда тәсриф олунур

өл — өймәк фе'линин әмр формасы

ол — бирдән (бир гуртума) ичмәк

ил — ип. Гыпчаг дилиндә *ј* һәрфи илә (*јип*) ишләнир

Әбтәрә — хүсуси исим (шәхс ады)

әпа (*әбә*) — апа, әслиндә: нәнә, нәзакәт тәригилә анаја белә мүғачиәт едирләр

әпчи — гадын

әппаг — әп-әг сөзүнүн шиддәтләндирилмәси, нечә ки, «әп-әг»дыр, нечә ки дејилир: *сапсары*. Рәнк билдирән сөзләрин әввәли тәкрарланыр (мүбалигә олурса) вә сонра да *б* һәрфи артырылыр

әләм әчкисин гошту — гөвси-гүзәһ, көј гуршағы, *гарынәнә өркәни*; әсл мә'насы — *анам кечисини гошду*-дур

әбрәг — гумаш

әпкә — ағчијәр

ипар — мүшк

ат — ат (*атмаг* фе'линин әмр формасы)

ата — Адәм

әт — әт

әтмәк — чәрәк

ит — 1. ит, 2. ит (*итәләмәк* мә'налы фе'лин әмри)

ут — уд (ојунда, јарышда *удмаг* фе'линин әмри)

ет — ет (етмәк фе'линин әмри)

ата — ата

от — от

отлады — отлады (һејван)

өтрүк — јалан

өтрүкләди — јалан деди

үтүрдү — дешди

үтүржу — бир шеји дешмәк үчүн аләт; *бурғу*

әтик — ајаггабы (түркчә), түркмәнчә — әдүк

әтәк — әтәк

өт — өд

утти — кәсимиш гојунун түкләрини одда үтмәк
ач — ач (ачмаг фе'линин әмри)
ачылды — ачылды
ачуг — ачыг
ачтур — ачдыр (әмр формасы)
ачугдур — ачыгдыр
уч — уч (учмаг фе'линин әмри)
учмаг — учмаг; чәннәт
ац — ач (ачмаг фе'линин әмри)
ацды — ач олду
ич — ич (ичмәк фе'линин әмри)
ичирди — ичиртди
үч — үч (сај)
үчүнчү — букүнкү мә'нада
уч — 1. Нәр шејин учу, 2. Нәр һансы бир шејин сону; мәселән: *учун тәпраткил*
өч — ат жарышында вә ја ох атмагда бәһсә киришмәк
өч — интигам
учар — базар
учан — кичик кәми
үчүн — үчүн (гошма)
ачи — ачы
эчки — кечин
үч — шеј
ичгир — дон багы, учгур
ичтон — шалвар вә ја алт дону, *ич* вә *тон* сөзләриндән јаранмышдыр
ичи (ечи) — әми
ичгы — кичијин бөјүжә мүрачиәти
учалды — архадан вурду
учуз — учуз
учуз болды — 1. учуз олду, 2. јүнкүлләшди
ад — ад, иснм
уд — һәја, *ујад* кими дә ишләдилр
ада — ада
аданды — адланды, ад верилди
изи — танры, Әбу Нәјјан: «Түрк дилләринин *зәл* һәрфи јохдур. Тәкчә булгар түркләринин дилиндә вар»
азак — ајаг
узуду — јатды, ујуду. Әбу Нәјјан: «Дикәр түрк дилләриндә *зәл* һәрфи ја һәрфинә чеврилир вә *азак* јеринә *ајак*, *узуду* јеринә исә *ујуду* ишләдилр»
әр — киши, әр
урагит — гадын
ор — 1. хәндәк, арх, 2. оғул, кичик
ар — ар (јормаг мә'налы *армаг* фе'линин әмри)
армаг — јорулмаг
ир — 1. вур (вурмаг фе'линин әмри), 2. тохум
ыр — маһны
ырлады — маһны охуду
ир — 1. сыхылмаг, нараһат олмаг, 2. чатмаг, 3. ајырмаг
ирил — чәкил
ирлуғ — тохумлуғ
үрдү — 1. битди (нохудун вә она бәнзәрләрин битмәси мә'насында), 2. һүрдү, 3. үфләди
үркуздү — битирди, битмәјә шәрант јаратды
өрдәк — өрдәк

ард — ард, арха; *арт* да дејилр
ару — бал арысы илә ешшәк арысы үчүн мүштерәкдир. Лакин мәһз биринчини нәзәрдә тутдугда *бал арысы* дејирләр
ырдын — хырман
өрү — јералтында һуббаты сахламаг үчүн анбар
өрүмчәк — һөрүмчәк
арт — артмаг, тә'сирсиз олдугда кечмиш заманы *артты*, тә'сирли ол-дугда исә *артырды* кими ишләдилр
артуг — артыг
ары — тәмиз
арытты — тәмизләди
арынды — тәмизләнди
арыг — тәмиз
әрәнди — безди, сыхылды, чана кәлди
әриди — зәифләди
өрт — өртмәк фе'линин әмр формасы
өртүк — өртү
орта — орта
иртә — сабаһ, ертә
урул — мәнкәнә
орман — мешә, сых ағачлыг
ортаг — шәрик, ортаг
ара — ара
ыра — бешик вә она бәнзәјән бир шеји јелләмәк, *ырга* варианты да вар, кечмиш заманы *ыргалады* «*јыргалады*» олур
ыры — (көздән) ираг; узаглашдыр (көзүндән)
әрсәк — фаһишә
әрчәл — угурсуз
орган — гојун сағаркән она бағланан узун ип. Гыпчагча — *үркән* (өркән)
арг — чај, *ырмаг* да дејилир
аруг — зәиф, арыг
аруглады — зәифләди, арығлады
аргун — јаваш. *Аргун-аргун кәлүр* — јаваш-јаваш кәлр
арга — арха
әркәк — киши
әркәч — гоч, гыпчагларда — әмилиш кечи
өркүч — дәвәнин һөркүчү
өркү — јазда гојунун гырхылмасындан сонра әмәлә кәлән јун
арслан — аслан
арпа — арпа
уру — ајаг үстә дурма, дајанма
әрк — ихтијар
әрдәм — фәзиләт
орун — мөкан, јер
ирк — топламаг, јығмаг, *иримәк* фе'лин әмри
иркди — јығды, топлады
иркилди — јығылды, топланды
ыргаг — чәнкәл, кәлбәтин
ыргытаг — «Чаббар» дејилән улдуз
аргатаг — кичик башыјла габага чыхмыш
араба — араба
артмаг — хурчун
орга — бајраг
өрпәк — низәнин *учундакы тунч*, дәвәнин бојундакы *готаз*
әрин — додаг
орта бармаг — орта бармаг

атсыз бармаг — адсыз бармаг
арук — арик, шафталы, кавалы; фэрглэндирмэк үчүн сары өрүк, шафталы
дејирлэр
ирин — ирин
арыг — гуш пейин
арши — хонса
үрүкди — һүркүдү, горхду
үрдү — үфләди, сөндүрдү
үркүтти — һүркүтдү
өрэнди — өјрэнди
оруч тутти — оруч тутду
өрэнләди — ээнн етди
аз — аз (азмэк фе'линин әмри)
аз — 1. аз, 2. сары рәнкли ат
аз болду — азалды
азлады — азалды
азды — јох олду, јсдан чыхды
узгун — азгын
из — из
уз — маһир уста
үз — үз (үзмэк фе'линин әмри)
үзди — үздү, гопарды, кәсди
өз — өт (јарышда фе'линин әмр формасы), кеч
өз — 1. өз; 2. хөрәк гајнаркән үзәринә чыхан јағ
өзән — 1. чај, 2. ағачын көвдәси
озан — озан; гопуз чалараг маһны охујан; мәсәлән: јахшы озандыр
үзәнди — зүлм етди
издәди — изләди, ахтарды
өзкә — өзкә, башга
үзрә — үзрә. Бир чох түрк дилләриндә ишләнир
узун — узун
узатты — узатды
узанты — узанды
узмиг — бир нөв ајаггабы
азыг — азугә, әрзаг
үзүм — үзүм
үзән — 1. вади, чај; 2. ағачын көвдәси
үзүт — өлү
өз — өзү
азу — азы (диш)
әзә — хала
азман — јашлы нкән ахталанмыш ајгыр
әс — һисс
әсән — сағ, саламат
әсәнләди — вида етди
үстүн — бир шејин үстү
әсиркә — рәһм ет (әсиркә фе'линин әмри)
әсти — әсди
ысырға — сырға, гулаг күпәси
әсри — бәбир
әсрук — сәрхош
әсриди — сәрхош олду
әски — әски, гәдним
иси — исти
иссилик — истилик
исиди — истиләнди

иситтирди — иситтирди
ысмарлады — тапшырды
әсәлик — саламатлыг
аи — 1. хөрәк, јемәк; 2. аш (ашмаг фе'линин әмри)
әи — јолдаш
иш — 1. иш; 2. һадисә
үш — ишарә әвәзлийи мә'насында ишләнир
ашага — ашагы
ашынгы жыл — кечән илдән габагкы ил; ашнугыјыл да дејилир, анчаг
мүгабилиндә кәшкән жыл ишләнир
ашаг — мүтәвази, паралел
ашуг — ашыг (топугдакы сүмүк)
ашла — ашламаг фе'линин әмри; сынмыш оху бирләшдирмэк үчүн иш-
ләндилир
ешик — ешик (кандар)
ешек — ешшәк
ишқик — гајыг күрәји. Шејхимиз Фәхрәддин буну билмир
ашну — гәдним заман
ышыг — ишыг, пур
ишгун — бир нөв от
ушаг — ушаг
үштилар — бир шејин әтрафына топландылар
ишим — балдыра чәкилән шалвар
ашлыг — бугда
ашгаг — балдыр, диз
ешитти — ешитди
ешиттирди — ешиттирди
үс — ағыл
усланды — ағылланды
Ас — әчәмләрдән бир нөв. Чәркәсләрин өз ады
ас — ас (асмаг фе'линин әмри)
асды — башы ашагы асды
асылды — асылды
асну — назлы
аснуланды — назланды
асыг — фајда
ысырды — дишләди
ысра — бир шејин ахыры
ат — ат
атлу — атлы
атланды — ата минди, ат алды
од — од, атәш
отлуг — чакмаг
отун — одун
отаг — чадыр, чөлдәкн вәтән
отагын ганы — мәнзилин һарададыр
отув — Токсуба гәбиләсиндә ада демәкдир. Ејни мә'нада дикәр гәбилә-
ләр атрач сөзүнү ишләдир
от — дава, дәрман
отчи — һәким, тәбиб
утту — удду, газанды
атын — ахталанмыш дөвә
отуз — отуз
Оган — Танры

аг — жүксэл (агмаг фе'линин эври)
 агды — жухары чыхды, жүксэлди
 агын — жүксэл (агынмак фе'линин эври)
 агынды — жухары чыхды, жүксэлди
 агынгак — нәрдиван
 агурчуг — (угурчук) шахмат вә нәрд
 аг — 1. балыг тору; 2. шалварын ағы
 уг — чадырын үст һиссәсиндә гојулан ағач вә ја ох
 углады — чадыра ағач дикди
 ыг — буғданын үстүндәки сачаг вә ја гылчыг
 ыглады — ағлады; түркмәнчә — ағлады
 ыглаатты — ағлатды
 ағна — жуварлан (ағнамак фе'линин эври)
 ағнатды — жердә жуварланды
 угунды — өзүндән кетди, бајылды
 ағырды — анғырды (ешшәк)
 ағарды — эслиндә ағарды олуб ики мә'нада истифадә олунишдур: 1. го-
 чалды; 2. ағарды
 ағрыды — ағрыды
 ағрытты — ағрытды
 ағрыттурды — ағрытдырды
 оғры — оғру
 оғурлады — оғурлады
 оғ — бош, тәк. Бәј оғдурму? — бәј тәкдирми? Бәјин јанында һеч ким
 јохдурму? Тәјирман оғдурму? — Дәјирманда адам јохдурму?
 оғлаг — оғлаг
 оғлан — оғлан
 оғул — оғул; гыпчаг дилиндә — увул
 ағыл — гојун сүрүсүнүн бир жердә дурдуғу вахт әтрафына чәкилән чәпәр.
 Гојун ағылы да ишләнир. Нәм дә: ај ағылланды, дејилнр, јә'ни:
 ајын әтрафына хәфиф вә назик бир чәмбәр һасил олду; ај һаләл...
 ығлыг — рүбаб
 ағуршак — иј
 ағыр — букүнкү мә'нада
 ағырлады — икрам вә еһтирам етди
 оғурлу — угурлу
 ағуз — инәк вә гојунун илк сүдү; Гыпчаг дилиндә: авуз
 Оғуз (угуз) — Јафәсдән сонра түркләрин улу бабасы
 ағы — кәрим, рәһмли
 ағыр — көк
 ағыз — ағыз. Гыпчаг дилиндә: аыз
 ағруг — ағырлыг
 оғлаг — бош
 ағач — ағач, әса; мәсәлән: алма ағачы
 ағы — ипәк нөвү
 агу — зәһәр
 аг — ағ, бәјаз
 аг ағыр — Јәмәндә көрүнән әш-Ши'ра улдузу (Сириус)
 аг аз — ајагларында ағ ләкәләр олан сары (ат)
 оғ — ох
 агды — ахмаг фе'линин кечмиш заманы
 ағруг — илхыдан гачан аты тутмаг үчүн ип, кәмөнд
 агсаг — ахсаг, тонал
 агсады — ахсады
 агча — ағ, амма даһа чох пула дејилнр
 агбарс — ағ бәбир (барс)

агсурды — асғырды; Гыпчаг дилиндә — чүчкүрдү
 оғшады — охшады
 ығшады — (гапы-дарваза ачылан вә ја бағланан вахты) сәс чыхды, чы-
 рылдады
 ағтарды — башы ашагы чевирди
 угты — анлады, дәрк етди
 угтурды — анлатды
 оғыды — охуду. Гыпчаг дилиндә: ағуду
 ағдылар — гарәт үчүн ахын етдиләр. Исим: ағын; ағдуг — гарәтә кетдик;
 гарәт етдик: акын гылдыг — гарәт етдик
 әкин — әкин
 әк — әкмәк фе'линин эври; кечмиш заманы: әкди
 өкүз — өкүз
 өкүз алмасы — һејва
 ики — ики
 ики боз ат — Кичик Ајы бүрчүндә «Ики гардаш» улдузу
 ики жылды тај — ики јашында ат
 ики билә — икиүзлү гылынч
 икинчи — икинчи
 икиләди — ики еләди
 әксук — әскик, нөгсан
 әксилди — азалды, нагис олду
 өкүндү — тәәссүф етди
 икинди — күнортадан сонрақы вахт
 әкди — әкди
 өкүш — чохлу
 әкә — хала
 әкди — әјди
 әкилди — әјилди
 өкү — гуслу
 өкиди — гусмаг
 өкүди — мөдһ етди
 үкүтти — үјүтлү
 өкүт — нәсиһәт. Өкүт бәрди — нәсиһәт верди
 икә — сојумуш
 әкәләди — сојутду
 өк — фикир, ағыл, чан; дејилнр: өкән тутгул — өзүнү гору
 өкратти — өјрәтди
 өкрәнди — өјрәнди
 өкүр — бир-биринә алышан һејван
 әкир — гара рәнкли ат. Дикәр тәләффүзлә: әјкир
 әкирди — әјирди
 өкриди — ушаг ағламасын дејә онун бешијини јыргалады
 ик — 1. иј; 2. хәстәлик
 әкләди — мәшгул етди
 үкү — бајгуш
 өкүмүк — бешик; «бешик»дә дејилнр; бешиклә өкүмүк арасында фәрг
 ондадыр ки, бешик ағачдан вә дәмирдән дүзәлдилнр, өкүмүк он-
 дан даһа вачибдир, көрпәләри јыргалајараг јатыртмаг үчүн олан
 һәр шејә өкүмүк дејилнр
 әкин — күрәк сүмүјүнүн олан јери, сырт, арха тәрәф. Гыпчагча: әјин
 икнә — ијнә; Гыпчаг дилиндә — инә
 алды — алды
 алынды — алынды
 алын — алын
 илди — асды

илинди — асылды
олды — олду
илэнди — эсәбиләшди
эл — эл
ал — 1. һиңлә; 2. кәһәр ат
ала — ала рәнкли ат, *алача* да дежилир
әләди — әләди
әләнди — әләнди
үләди — бөлдү
үлү, *үлүш* — пај, һиссә
ил — 1. ел, өлкә; 2. сүлһ. Сүлһү тәләб едән адама *илчи* дежилир
ол — 1. о; 2. эсил; 3. тә'риф әвәзиндә ишләнен сөз; мәсәлә: *ол сага* вә
ја олај — «кәһә јахшы етдин»; *олај-олај* — «јахшы етдин»
әләшкә — әтлә бәрәбәр бишмиш назик хәмир парчалары
өлди — өлдү
өлтүрдү — өлдүрдү
өлү — өлү
улу — бөјүк, улу
улу анасы — нәнә, улу нәнә
улду — жүксәлди, бөјүдү
үлү азү — азы дншләр
үлүләди — һөрмәт етди
үлиди — исланды. Дежилир: *үлдүр*, *јә'ни* исланмыш, рүтубәтли; *үли кит-*
мәди — рүтубәтн кетмәди
үлүди — улады (ит)
улады — битишдирди, бағлады: *јол улашдур* — «јол бирләшдирилмиш-
 дир»
уланды — битишди
уландырды — битишдирди
үлүланды — битишди
ылы су — илыг су
алп — гәһрәман, чәсур, икид
алты — алты
алчы — Түрк өлкәләриндә битән вә зогала охшајан агачларын биринчи
 мејвәси
алданды — букүнкү мә'нада
алдады — алдатды
улаг — почта улағы
илки — һәвәнк
олтурды — отурду
олтуртутты — отуртду
олачады — тәгдир етди
олтургач — скамја
овлаг — чейран баласы
илкик — илкәк
үлкү — үзәг, гајә
әләм — бајраг
алынчы — чошан адам
илкәру — ирәли, биринчи, өн
улач — е'тибар
өлчү — өлчү
әлти — әлти
иләк — әнчир
әлик — чейран
әлик — әлчәк; *әл* вә = *лик* ин бирләшмәсиндән төрәмишдир
олуг — сүјүн сүр'әтлә ахдығы навалча

алаг — фикир ајрылыгы; дежилир *алагдылар* — «фикирләри ајрылды»
алуғ — һейван дарисиндән палтар (өртүк); мәсәлә: *алуғла* — өртүјү дү-
 зәлт
Үлкәр — Үлкәр улдузу
әлкин — 1. гәриб, кимсәсиз; 2. илдырым
улаг — һовуз
әләк — әләк
илкү — мә'лум
алгыш — алгыш
алгыш ғылды — алгышлады
илкүн — дөвләт. Сөз: *ил* (өлкә) вә *күн* (шәмс, күнәш)дән ибарәтдир.
алма — алма
Алнағ — шәхс ады
алу — ачиз. Дежилир: *бу бундан алудур* — бу бундан ачиздир; *алурак-*
тур — даһа ачиздир
алты — алты
алтағу — алты-алты шеј. Мәсәлә: *алтағу алагса алтындағын алтузур*,
дәрдағу дүзәлсә депедекин индирир. «Алты нәфәр арасында ихти-
 лаф олса, онлар ихтијарларында оланы (алтындакыны) әлдән верир
 (алдырыр), дөрд нәфәр арасында иттифағ олса, тәпәдәкини ендирә
 биләр»
имди — инди
умды — умду, истәди
әмди — әмди
әмзүрди — әмнзүрдирди
әмкәк — әмәк; түркмәнчә: *әмәк*
әмкәнди — зәһмәт чәкди, мүгајисә ет: *әмәнди*
умсунды — гадын вә ја киши бир шеј арзу етди
умсулугун бир — арзу етдији шеји вер
әмчәк — әмчәк
әмдәрди — чевирди, дөндәрди
әмдәрилди — 1. чевирди; 2. гумашы вә с. чевирмәк. Лакин памбыг кими
 назик шејләрин чевирмәси үчүн ишләнмир
амач — јахын мәгсәд
ана — ана
ануг — һазыр. Дежилир: *ануглағыл јә'ни* — һазырла. Әкәр кимсә һәдијә
 тәләб едирсә, онда дејир: *армаған анугтур*: «Һәдијә һазырдыр»
әнәк — 1. чәнә; 2. јумурталар
инди — енди
инәди — ахтанды
инәнмиш — ахталанмыш
өндү — бөјүдү, нәтичәләнди
үн — сәс
ун — ун
он — он
ин — 1. Узунлуғун зидди, бир шејин ени; 2. Гыпчағ дилиндә һин, һейван
 јувасы: *јылан инидур* — илан јувасыдыр
әнсәләди — әнсәсинә вурду
әндәрди — чевирди, алт-үст етди
унутту — унутду
ансыз — гәфләтән, бирдән
инән — ән, чох
андавуг — онун кими
үндәди — чағырды, сәсләди, дә'вәт етди
анда — орада
инчу — инчи

анчаг — анчаг, мөсөлән: *сон будур анчаг*
ант — анд. Дежилир: *ант ышты* — анд ичди
антатты — кәдәрләди. Бу сөз ишләнир, инди түркмән дилинә мөхсус
гоҗурды «кәдәрләди» ишләнир
анлар — анлар
үнди — инад етди. Инадчыја үнәкү дежилрәр. Гыпчаг дилиндә — үнәвү
инәк — инәк
әнүк — көпәк вә җыртычы һеҗван баласы
әниш — ениш, җохушун зидди, ашағыдүшмә
әнилик — гадынлар ишләдән гырмызы үз боҗасы
инанды — инанды
инам — дүз адам
әнсә — әнсә
иним — бөҗүҗүн кичиҗә мүрачнәт етдији заман дедији сөздүр. Әслиндә
кичик гардаш демәкдир
аныр — мүддәт
иниш — нүзул, енмәк, ениш
андан — 1. сонра; 2. ондан
анды — зикр етди, јада салды
онды — көз етди, нәзәр етди
ан, ыт — *Униса* адлы гырмызы гуш, ангут
инләди — инләди (инилти)
он, — 1. сағ тәрәф; 2. мүстәгим, доғру
он, голы — гошунун сағ голу, мәҗмәнә
он, ат — ағыллы
ан, — манеә. Дежилир: *бунун ан, җокдур* — «бунун үчүн манеә җохдур». Аҗдын шеҗә *анлу* дежилир. Бурадан *анлады* — букүнкү мә'нада
унды — овараг ичин бошалтды
иш унды — иш дүзәлдди
он, арды — јахшылашдырды, ислаһ етди
он, улду — хәстәликдән сағалды, сағ вә саламат олду
ән, — јанаг
ән, әк — чәнә
әә — еп
әвдаш — бир евдә јашајыб бир-бирини таныјанлар
әвлү — евли
ав — ов
авлады — букүнкү мә'нада
авлу — ов јери
әвләнди — евләнди
әвди — тәләсди
үвдү — бир шеји әзди, овду
авут — ушағы ағламагдан ајырмаг
авүндү — бир шеҗлә ушағы ағламагдан ајырды
әвәт — бәли
аврат — арвад, гадын
авра — бишмиш җемәк
үвүс, овүс — мум
овүз — илк сүд
үвү — ачы, зәһәр
аут — зәһәрә гаршы дәрман
әврәк — 1. газ; 2. көҗлүк
әвча — сагры
овлан — оғлан
әвшәтти — алышды, мунис ол; у
ај — букүнкү мә'наларда

ајсалы — 1. ај ишығынын дүшдүҗү јер; 2. гадын ады
ајдын — ишыг, нур
ајдынлады — ишыг олду, парлады
ајва — һеҗва
ају — ају
үҗүк — бөҗүк тәпә
ајуг — ағлы башында олан, ајыг, сәрхош олмајан
ајылды — *ајылмаг* фе'линин кечмиш заманы
әҗләди — етди, еләди
үҗү — јуху
ујуду — јатды. Түркүстан дилиндә *ја* һәрфинин јеринә *зәл* һәрфи ишлә-
 јир: *үзиди*
ујанды — ојанды
ујануг — ојаныг
ујандурды — ојандырды
ојан — кәм (јүкән); Гыпчаг дилиндә *ујукән*
ојанлады — кәмләди; Гыпчаг дилиндә: *ајкәнләди*
ујды — *ујмаг* фе'линин кечмиш заманы, ујғун олмаг
ујған — *ујмаг* фе'линин исми фе'ли — *ујан*
ијин — арха
ојун — букүнкү мә'нада
ојнады — букүнкү мә'нада
әҗәр — јәһәр
әҗәрләди — јәһәрләди
үҗәз — ағчаганад
уја — јува
аја — 1. әл ичи; 2. саһиб, малик
аја урду — әл чалды
ајаг — ајаг
ајану — әркөҗүн, дәчәл. Дежилир: *ајану бисләнмиш* — әркөҗүн (әдәбсиз)
 бөҗүмүш. *Бис «тәрбијә»* демәкдир (*бисләди*) вә *бисләнди* (бәсләнди)
 тәрбијә едилди. Дежилир: *бисү јахшидур*, јә'ни тәрбијәси јахшыдыр
 вә *бисү јамандир* (тәрбијәси писдир)
ајры — вади
ајруг — башга, гејри
ајруглады — башгалашдырды
ајырлады — ајырлды
ајырды — ајырды; бурадан: *ајрак* (ајыран) вә *ајран* (ајыран); Гыпчаг
 дилиндә *ајрам* — гатыгдан дүзәлән ички
ојнаш — ојнаш, мә'шугә
ујалды — утанды
ајғыр — ајғыр
ујат, ут — түркмәнчә *һајадыр*
ајитти — деди, сөҗләди
ајлаг — мүфтә көрүлмүш иш
ајна — чүмә күнү; фарс дилиндән көтүрүлмүш *азина* сөзүндәндир. Гадын
 ады кими *Ајна* — *хатундур*
ујмаг — ујғун олмаг
ајман — гоз, кирдә көз
ајку — јахшы
ајры — јол, тәпә
ајрыч — ики чаталлы ох, јол, тахта вә саирә

Ба һәрфи

бу — букүнкү мә'нада
боду — боғду

Шәһәр
 ТАБРИЗ

бабуц — ајаггабы, шапшап
баба — бөјүжүн кичијә вә кичијин бөјүжә мүрачистини
баби — бөјүк бачы
бабалаг — гајыш
бәбәчүк — көз бәбәји
бити — китаб, јазы
битди — јазды
бит — бит
битләди — битини тәминләди
битти — от, ја көј битди
битүн — бүтүн, тамам
битүрди — јараны баглады, сарыды
битүк — дар көзлү
битүр үзлү — туршумуш үзлү
батыр — әрәбчәдән көтүрүлүш сөздүр. Не'мәтә күфр едәрәк тугјан ет-мәк
батты — батды
батаг — Фатас адлы гуш (гара батаг гушу)
батак — 1. ун вә дикәр шеј үчүн алты дешији олан сахсы габ; 2. тахтадан дүзәлмиш ары пәтәји
бача — пәнчәрә
бучаг — кушә, бучаг
бачанаг — бачанаг, ики бачынын әрләри
Бәчүк — шәхс ады
бычаг — бычаг
бучуг — жарым
бичин — бичин
бичти — *бичмәк* фе'линдән
Бичәр — шәхс ады
бичәл — ифлич, адам, ат вә с.
будаг — дал, будаг
будады — ағачларын далларыны вә ја артыг будагларыны кәсди
бүд — букүнкү мә'нада
барды — кәлди
бирди — верди
биришик — верки
биришмәк — бир-биринә шеј вермәк
Барлы — Гыпчаг гәбиләсинин бири
бурды — 1. гарны ағрыды; 2. ипи һәрду
бүрды — мүшк гохусу кәлди
бардаг — бардаг, кузә
бир — бир
бир анга — бир аз, бир парча
бар — вар; гаршылығы — *јох*
барлу — варлы, зәнкин
бурғу — бурғу
бармаг — бармаг
бурундурук — дөвәнин бурнуна тахылан халта
бурундуг — бурундурук
бурч — гарабибәр (истиот)
бурчалаг — сәһра лаләси
борсуг — порсуг
бүртүк — данә, һәббә
бәртүк — јериндән ојнајан үзв. Дејилир: *бәртинди* — бәдәнин бир *әзасы* јериндән ојнады
бирчаг — долу

барс — барс
бар — 1. кирәч; 2. аға мајил јумшаг даш
барма сүлүг — јол вә ја сәјаһәт үчүн сугабы
билтирик — һәрби аләтләрини мұһафизәси, сахланылмасы
бурин — 1. букүнкү мә'нада; 2. әввәл, әввәлчә
борла — үзүм
барк — гүввәтли, сағлам
бирүкдүрди — јығды, топлады
баркиди — 1. сағламлашды, гүввәтләнди; 2. сабит олду, јерләнди
бөрү — чанавар, гурд
барча — һамысы
бүркү — букүнкү мә'нада
бүрчәк — алын үзәринә енән сач
бөрәк — ичинә әт долдурулмуш хәмир парчалары
бүрчә — бирә
барчин — ишәкли гумаш
бәзәк — букүнкү мә'нада, сүс. Дејилир: *бәзәди* — сүсләди; *бәзәнди* — сүсләнди
биз — 1. ири ијнә; 2. биз
боз — көј рәнк, букүнкү мә'нада
буз — букүнкү мә'нада
бәз — вәзи, без
бүзүк — гыч, дал
бүзди — сыхышдырды, дарлашдырды (торба ағзыны)
базыг — пис адам
баз — сүлһ
базлашти — барышды, сүлһ етди
бозду — бир шеји чалды, оғурлады
бозулду — гарәт олунду
бузлады — дөвәнин бағартысы
базу — охлов (охлоу)
Бозғуш — әсл е'тибарилә *бозғуш* олуб шәхси ад кими ишләнир
бәзди — усанды, безди
базара — базар
бозуг — пис шејә дејилир
бузаву (бузағу) — бизој, бизов
бәзәву — үзә сүртүлән тоз (пудра)
боза — буза (ички), пивә
бизкәк — сојуг гыздырма
бис (бису) — тәрбијә
бисләди — тәрбијәләндирди
бисләнди — тәрбијә едилди
бусу (бусты) — пусгу, пусгуда дурду
бисәрәк — ики хурчунлу дөвә
басбармаг (баш бармаг) — баш бармаг
бисра — бураја
баш — 1. гафа, баш; 2. јара
башлады — букүнкү мә'нада
башли әјләди — јаралады
башлыг — падшаһлыг (фарс дилиндә)
биш — беш
башмаг — ајаггабы; әсли — *басмагдыр*
биширди — *биширмәк* фе'линини кечмиш заманы; *аш бишти* — јемәк һа-зырдыр
биши — јагда бишмиш чөрәк, фәтир
бош — 1. бош; 2. әриндән ажрылмыш гадын

бошанды — ажрылды (эриндөн)
бошады — арвадыны бошады, талаг етди
бушты — гызды, эсэбилэшди; Гыпчаг дилиндө: *жукирди башарды* — битирди, тамамлады; *мәсэлән: бу ишини башарды* — ишини тамамлады.
бушак — шиддәтли, гәзәбли. *Бушти* фе'линдәндир
бишик — бешик
башак — тахыл жыгыландан сонра јердә галан сүнбүлө; сүнбүлө күлү; *дејилір: башак дырмага барды* — башак жырмаға кетди
башак — гыпчагча — *дәмрән*
басты — галиб кәлдн
баса — данышан кимсәнин сөзүнә давам етдирмәк үчүн дејилән «даһа, даһа» сөзүнә јахындыр
басурды — јахшыча өртдү, басдырды
бусарык — узагдан кәлән тоз
бусу — пусгу
басан — итләрә верилән аддыр. *Басты* сөзүндән кәлир
басағы күн — о бири күн
бүтак — будаг
батты — батды
бут — буд
батман — батман
батурду — инкар етди
буға — әркәк тохумлуг, һејван
буғанаг — бәрк јағыш, туфан
бағ — 1. бир шејин бағы; 2. бостан
буг — буғ, бухар
боғды — *боғмаг* фе'линин кечмш заманы
бағышлады — бағышлады; әслп *бәхшишдән* (һәдијә) кәлир
бағлады — *бағдан* кәлән фе'лдир
бүгра — әркәк дәвә
бағыр — 1. алмас; 2. гара чикәр
Бағырсаган — Дубәран адлы улдуз
боғаз — боғаз
боғаз — букүнкү мә'нада
боғазлады — боғазындан кәсди
бағарсуқ — бағырсаг
бугдај — буғда; гыпчагча — *бујдај*; әсмәрә дә *бугдаји* дејилір
буғуз — бу дәфә; гыпчаг вә түркмән дилләриндә *букәз* вә *бир кәздә*
бағачы — гыпчагларда гамчыларын чубуғудур
бахты — бахды
бахыр — бахыр
бох — нәчис
быкын — инсанын јан тәрәфләри
букавув — буховлу
бақурдақ — боғаз, һулгум
баксак — јаја бағланан гајыш
бакысты — гоҳуду, үфунәт верди
бәк — 1. әслиндә *бәркдир* (гүввәтли). *Бәкиди* — бәркиди; 2. бәј
бәкитти — бәркитди, бир-биринә бағлады
букти — ојнады
букту — бүкдү
бәкәди — көзләди
Бәкиш — исми хас
бүкәр — бүкүлмүш шеј
бөк — мешә, сых тиканлыг

бикит — гыр
бүктәр — гадыларын дәвә үстүнә гојуб миндикләри бешик
бикәр — сүслү палтар
бүкрәк — бөјрәк
бүкәр — бүкүлмүш шеј, гозбел
бәј — түркмәнләрдә — *әмирдир*; гыпчагларда — *бај*
бәјәнди — букүнкү мә'нада
бүкәлди — сәчдә етди, гычыны галдырды
булды, *болду* — олду, әзл етди
булушту — растланды
болдурды — олмасыны тә'мин етди
болуш — јардым ет
болушты — јардым етди
билди — букүнкү мә'нада
булады — су, шорба вә дикәр мајени гарышдырды. Гыпчагча — *булгады*.
 Бурада *булағав* — гарышыглыг, гармагарышыг
булғамаг — буламаг
былдырак — јарпаг
бүлчәк — гурд баласы
булнаг (*буланаг*) — вәһши ешшәк
биләди — итиләди
биләвү — итиләмәк үчүн даш, бүлөв дашы
бәл — орта
билик — силаһ
биләк — голун биләји
бөлүк — халгын бир һиссәси, дәстәси
бәлүк — сачын һөрүклү бир һисми (һиссәси)
билкә — алим
били — елм
бәлкүлү — мә'лум
бал — букүнкү мә'нада
баланус — мум, шам
бол — чох, кениш
булут — букүнкү мә'нада
балтыр — балдыр
балдаран — *балдаран* оту
булун — сојмаг, гарәт; гыпчаг дилиндә — адаја битишик гара (торпаг); гәнимәт
булды — тапды (түркмәнчә), табды (гыпчагча)
балыг — балыг
балыг бәј — балыг нөвү
балгыды — парлады
былдырчин — билдирчин; *гыпчагча* — бујурчин
бала — чүчә, фәрә
билә — илә
балта — балта
билтыр — кечән ил
Балган — Түрк дағы
балчыг — палчыг
балчағлады — палчыға батырды
булчајты — булғандурды
булғандурды — буландырды
бәлкүрди — заһир олду
бәлкү — заһир, ашикар
булунлады — гәнимәт алды
балтачаг — кичик балта

билэзик — билэрзик
балтэк — палтэк
бан — (түркмәнчә) мән
бинди — минди
банды — (батырды) суја
бунды (бунады) — чәфәнжијат етмәк
бун — ејб
бунылады — ајыблады
банәк — гара хал, нөгтә
бунут — *бинмәк* (минмәк) фе'линдән олуб, минилән шеј вә ја һејван
банир — пендир, түркмәнчә — *бејнир*
бөн — саф адам
банлады — озан охуду
бәјәр — ујғурча — Аллаһ, илаһи
бәјән — синчаб
бојун — букүнкү мә'нада
бәј — ғыпчагча *әмирдир*
бај — зәнкин
бој — исмәт, бој
бөј — әгрәб
бајам — бадам
бујды — рәгс етди
бојунлады — бојнуна вурду
бајғанбәр — пејғәмбәр
бујруг — әмр, фәрман
бујурду — әмр верди
бајыды — зәнкин олду

Та һәрфи

тәвәү — чалды, вурду, дөјдү
тәлз — букүнкү мә'нада
тәбук — ушаг ојуну
тили — гарлы күләк
тәпрән — *тәпрәнмәк* фе'линин әмр формасы
тәпрәнди — тәрпәнди
типләди — дилләди
тибиз — дузлу јер
табкич — маһмыз
тәрти — ајагыјла вурду
түтүн — букүнкү мә'нада
титру багты — ити көзлә, дик бахды
Түтәл — киши ады
тәтик — кизли бир шејин ачары ки, ону јалныз устасы билир
тутуг — өртүк
түтүшти — даваја киришти
турк — әчәм гәбиләси, һәммин дилин саһибн
Түркмән — түрк (әчәм) гәбиләләрдән бири букүнкү мә'нада, чүрбәчүр.
Тирлу — Дејилир — *тирлу јәмши кәтүрдү*
тәрс — букүнкү мә'нада. Мәсәлә: *тонун тәрс кејди* — донуну тәрс кејди.
тәрса — јәһуди
тири — дирн, чанлы
тирлик — һәјат
тирилди — дирилди
тириди — јашады

тиркирди — дирилди
тәринләтди — дәринләтди
турушти — чалышды
тәрбәс — падишаһларын башы үстүндә ачылан көлкәлик
тәр — тәр (тәрләди)
тури — букүнкү мә'нада
тирәк — дирәк
тәрк — сүр'әт, тәләсмә
тәркләди — тәләсди
тәрәк — ағач (дирәк?)
тәри — дәрн
төрпи — бөјүк суwand
төрт — дөрд
түрәди — ағач әкди
таз — әрәб
тиз — диз
тоз — 1. јајлара бағланан ағач чубуғу; 2. тоз
тәзкәнди — долашды
төздү — сәбр етди, дөздү
тәзәк — тәзәк
тизкин — јүјөн. Дејилир: *ат тизкинин тут* — атын јүјөннин тут; *тизкин-лә* — јүјәндир
тәзз — тәзз
түзәлди — дүзәлди. Мәсәлә: *аш түзәлди јох, аш бишиди* дејилир
тиши — днши
тиш — днш
тишләди — дншләди
түшиди — дүшидү вә енди
төшәди — дөшәди, јајды
төшәк — дөшәк
төш — дөш
такты — 1. даһа; 2. башга
тикәнәк — дикан
тәкчәк — гәдәл
тәкнә — тәкнә
така — кечн
түкүрмәк — түпүрмәк
төкмәк — чадыр
төктү — дагытды
түкүрди — *түкүрмәк* фе'линин кечмиш заманы
гәк олтурду — сөзсүз-сәмирсиз отурду, сусду
тикти — 1. лоғма алды; 2. тикди
түкәнди — түкәнди
түклү алма — ғыпчагча һејвадыр
тәлик — дәлик
түлкү — буртас түлкүсү
тил — дил
түләк — кор
тиласиз — дилсиз
тиләди — диләди, арзулады
тәмир — дәмпр
Тәмир Газыг — Оглаг бүрчү
тәмир богу — дәмпр дөјүллүкдән сонра ондан галап оксид
тәмир баш — учу ити чомаг
түвмә — дүјмә
түвмәләди — дүјмәләди

түмән — он мин, пул кивәси
 түнлә — кечә
 түнәди — кечәләди, јатды
 тәниз — дәннз
 түндүк — басабас
 түн — дүнән
 тын — руһ
 танры — танры
 тән — чисм, бәдән
 түвүр — мәчлисн јухары тәрәфи
 тәвмәк — чәкич
 түкү — дары
 түлкүн — чалаган
 түвүн — гысыр һејван
 тијәк от — тирјәк оту (?)
 тәјирман — дәјирман
 тәјирми јүзлү — кирдә үзлү
 тәјмә — һәр

Чим һәрфи

чи — аналыг
 чиәт — пендир
 чыбык — арха, дал
 чапаг — көз гапагы
 чүпрәк — палтар
 чапты — бир дәфәдә һәм вурду вә һәм дә кәсди
 чүлүр — чиркли шеј
 чәпәр — архасыны пис көрән. Мәсәлән: чәпәр көзлү
 чибин — гара милчәк
 чапүт — чындыр
 чапчыг — сәрчә
 чибан — чибан
 Чапны — Түрк гәбиләси (Чәпни)
 чапынды — бирдән һүчүм етди
 чөп — букүнкү мә'нада
 чәпиш — чәпиш
 чат — тикиш јерн
 чатты — тикилән шејин кәнарларыны бир-биринә бирләшдирди, тикди.
 Мәсәлән: каш чатты вә ја чатуккашлу кими ифадәләр
 чатулды — чатылды (гаш вә с.)
 чатлады — әл чалды
 чатыр — чадыр
 чатан — сәбәт
 чәтук — пишик
 чичәк — чичәк
 чицә — ушағын анасына мүрачнәти (чији)
 чач — тәмизләнмиш буғда
 чәчә бармаг — чәчәлә бармаг, гыпчагча — чычлаг
 чүчкүрдү — асырды
 чәри — әскәр, чәрик дә дејилир
 чәрәк — чәрәк
 чырлаг — 1. ахан сујун курултусу. Дејилир: чырлаб акар — кур-кур
 ахыр, чырлады — курулту илә ахды. Аглајан ушаға дејирләр: нә
 чырлар бу; 2. кичик су архы; гагајы

чиркәмә — ичинә гијмә гојулмуш вә јагда гызардылмыш хәмир (һалва)
 чәрпи — агачын (далын) учу
 чыра (чыраг) — чираг (гыпчагча)
 чыралыг — шамдан, минарә
 чырлавуғ — сәси сујун курултусуна бәнзәјән гуш
 чаруг — чыраг
 чор — хәстәлик, бәла
 чара — чәрә
 чүрук — чүрук
 чүрүдү — чүрүмәк фе'линин кечмиш заманы
 чөрәк — букүнкү мә'нада, кичик вәзли чөрәк
 чәрчә — татарча шикајәт
 чыр — ашығын ојун вахты ағхасы үстә дүшмәси
 чиркин — букүнкү мә'нада
 чызды — чызды
 чөзди — ачды, бошалтды
 чизов — хәтт, чизки
 чызлашды — јазышды
 чүз болду — јахшы, учуз олду, әһәмийјәтсиз, гијмәтсиз олду
 чисә — нарын јағыш. Дејилир — чисди
 чуш — ешнәји тәрпәтмәк үчүн ишләнән сөз (чош)
 чашут — чәсус
 чашутлады — чәсуслуг етди
 час — гаранлыг
 чыган — пахыл
 чуган — сабун оту
 чана — чүчә вә она бәнзәрләри
 чачырды — шашырды
 чуғрат — јоғурт
 чаған — гуш
 чиганак — дирсәк
 чуғрынды — писликдән горунду
 чағылтылаг — гојунун гујруғуна јапышан нәчис
 чыгты — 1. чыхды; 2. бир шеји о биринә сарыды. Мәсәлән: чыкын — са-
 рылмыш бир шеј, бохча
 чик — шеһ, шәбнәм
 чок — чох
 чыгты — чыхды
 чәкти — чәкди
 чоғмар — топпуз
 чығмар — хәсис, симич
 чоғмаг — чахмаг дашы
 чуғур — чухур
 чагыр көзлү — мави көзлү
 чоғрады — гајнады. Мәсәлән: бу әтни чоғрат — бу әти гајнат
 чығрыг — су дәјирманынын чархы
 чакты — ишарә етди
 чөкти — дизи үзәринә чөкдү
 чәкә — јазыда нөгтә
 чәкүч — чәкич
 чәкирдәк — чәјирдәк (чәрдәк)
 чүх — тәнасүл әләти
 чик — 1. чиј. Дејилир: чик әт; 2. тәчрүбәсиз адам
 чәкәләнди — јаранын сағалмасы узанды вә кечкиди
 чикит — памбыг чийиди
 чүкүркә — чәјирткә

чэкэр — шөкэр
чэкэр бэрэк — шөкөрбура
чалды — чалды (мусиги алэтдө)
чал — чал, гырмызыја межилли ат.
чалык — 1. башы сарт ат; 2. шөхси ад; 3. гылынчла вурмаг, кәсмәк
чәтбәр — дизә гәдәр су
чолтан — Зәһра улдузу, Чобан улдузу
чалык — ушагларын ойнадыгы чомаг (члиник ағачы)
чала — аз, азачыг. Дежиллир: *чалача блишти* — азачыг бишти; *бир чала бишти*
чул — чул. Дежиллир: *чулады*
чалгын — булутлу күн
чил — гырговул
чөлкан — тәнкә кәтирән шеј
чувалдыз — чувал ијнәси
чолмаг — саргы, долаг
чалганды — *чархаланмаг* фе'линин кечмиш заманы
чилә — нарын јагыш; дежиллир: *чиләди* вә *чисәди*
чиләнди — исланды
чим — чим оту
чым — чох, һәддиндән артыг
чүмән — чәмән
чомаг — чомаг ағачы
чимаг — агаппаг
чүмгалаг — гарабатдаг
чамур — палчыг
чәмләк (чөмләк) — күвәч
чөмчә — чөмчә
чимди — чимди
чөмәлди — чөмәлди
чимдиди — чимдикләди. Дежиллир: *нә чимдәрсән мәни* — нә үчүн мәни чимдикләјирсән?
чомәрт — чомәрд
кәмри — јер көкү
чалга — рәзә
чапаг — чапаг, габ
чыныг — кичик кәми, гајыг
чәнә — чән
чандыр — түрклә вә ја гејрисн илә гарышыг
чәнк — уда бәнзәр аләт
чәндәрди — јахшыча ахтарды. Дежиллир: *чәндәрү соргыл* — јахшыча вә әтрафлы соруш
чиндирди — зәни етди
чав — фәрјад, сәда, сәс
чуву — биз, уч
чәвчән — учу јанан ағач
чәвүш — чәвүш
чөвлди — сычрады
чија — Баалбәк (Ливан) јемиши
чијин — ипәклә ишләнән нахыш

Дал кәрфи

дәнди — бир аз гуруду
дәпә — тәпә

дәирәнди — тәрпәнди, гымылданды
дәпәләди — өлдүрдү
дәни — гарлы күләк
дип — бир шејни ахыры
дүндүз — дүмдүз. Дежиллир: *бу ог дүндүздүр*
дәпкуч — маһмыз
дәпәк — шыллағатан. Дежиллир: *бу ат дәпәкдүр*
дүтүн — түтүн
дитрәди — титрәди
дитрув багты — кәскин бахды
дәдә — баба
дидә — тәхтирәван
дүдүк — дүдүк
дидди — дидди. Әмр формасы — *дид*
диди — деди, сөјләди. *Туркманча: нә диди?*
дүдән — дәрин
дур — дир (тә'кид), дурур (турур)
дирәк — дирәк
дирки — нимчә, мәчмәји
дәркү — тәрки, јәһәрин архасына шеј бағламаг үчүн гајышлар
дүртди — дүртдү
дүртти — јаглады
дүрә — ганун
дәзди — горхуб сүрүдән ајрылды
дәзәк — тәзәк
дүздү — дүздү
дөздү — дөздү
диз — диз
дүшти — дүшдү
даш — бәрабәр, бир јердә олан дост, о чүмләдән: *гарындаш* (гардаш), *јолдаш* вә с.
дуг — тој гушу, ловдаг
догды — әслиндә *додудыр*; *тогды* шөклиндә дә ишләнир Ушаг догмасына *догду* дежиллији кими, Ај вә Күн догмасына да аилдир
догды — һәгиги гардаш
дикди — 1. (ағачы) дикди; 2. палтар тикмәк; 3. нәсб етмәк
дәкди — васил олду, дәјди
дәктү — төкдү
дикән — тикән
дүкүн — 1. евләнмә тоју; 2. дүјүн
дүкди — евләнди. Дежиллир: *Сәнчәр дүкүниндәјидүк* — Сәнчәрин тојунда идик
дүкнүк — чадыр күббәси
дүкмә — букүнкү мә'нада
дөкмә — һәјләкәр адам
дәкмә — һәр; мәсәлән: *дәкмә киши* — һәр киши, һәр кимсә
дәкул — дејил
дүкәл — бүтүн чәми
дәк — дәк, кими
дәкә — тәкә
дүкәнди — түкәнди
Дикирмән — шөхси ал
дәлү — дәли, мәчнун
дәлүрди — дәли олду
дәлүк — дәлик, дешник
дәлди — дешди

дилди — бир шеји узун диллэрэ кәсмәк
дил — дил
диләк — арзу, диләк
диләди — арзу етди, диләди. Мәсәлән: *нә диларсин?*
далим — чох
диләнчи — диләнчи
диләху — түлкү
дылтаг — бәһанә, дәлил
доләг — тулуг
дүләнди — сабит олан
дәмир — дәмр
дүмрү — дәф
дәмрән — охун учундакы дәмр; гыпчагча: *башаг*
дәмрәкү — дәри хәстәлији (дәмро)
дүмән — түмән (10 мин)
дүмәц — сөјүк
дүмүлду — ваз кечди
дан — тәәччүб, шашгынлыг
данглады — шашды, тәәччүб етди
дүн — кечә, дүнән
дүнәкүн, дүнкечә — дүнән кечә
дөнди — дөндү
дын — нәфәс. Мәсәлән: *дынн алышты* — нәфәс алды
динләди — динләди
давды — чырмаглады. Мәсәлән: *јүзүн давды*
дәвә — дәвә
дәвә балыг — делфин
дувар — дивар
дәвә гуш — дәвәгушу
дәрдәвү — бир јердә

Син һәрфи

сиди — ишәди
сәнди — сәпмәк фе'линнн кечмиш заманы
сүпүркә — сүпүркә
сүпүрдү — сүпүрдү
сүпүрүдү — 1. сүпүрүндү; 2. чыхды кетди
сыл — сишәк баласы
сымәгги — дүлүк
сыпсүн — гурса, агырлыг
сәпкүн — јағыш сәпәләмәси
сыпылдаг — чылпаг һејван
сапди — саллана-саллана кәлди. Мәсәлән: *сапа-сапа кәлүр, сапа-сапа барыр*
сут — сүд
ситүк (сидүк) — сидик
сутмәк — кирдә шеј, топ
сәткик — ағыллы
сәчти — бир шеји ајры шејдән ајырды
сүчи — дадлы, һалва, шәраб; гыпчагча — сүчү
сидүк — сидик
сүрди — говду, сүрүјүб кәтирди
сарды — 1. сармак фе'линнн кечмиш заманы, јајды; 2. бүкдү, долады

сырүг — үзәришә палтар сәрмәк үчүн гол галынлыгында узун агач
сүрү (сүрүн) — һејван сүрүсү
сиркә — 1. сиркә; 2. бит сиркәси
сүрмә — сүрмә
сирим — үзәнки гајышы
сүрүк сирт — чөл кәртәнкәләси, варан
сүрутту — сүртдү, силди
сүртүндү — дәсмал илә силинди
сырча — чам, бүллүр, шүшә
сарача — һејван зәкасы вә сүр'әтли һәрәкат
сүрчәк — һекајә
сырылды — сүјрилди. Мәсәлән: *сырылды ара јердән*
сүрүдү — сүрмәк фе'линнн кечмиш заманы
сиз — 1. әвәзлик 2. нәфј әдәти: *дилсиз, көзсүз, атсыз кими*
сүзди — бир шеј (су) сүздү
сөзләди — сөјләди
сөз — сөз
сүзмә — 1. сүзмә; 2. мәхмәр бахышылы: *сүзмә көзлү, көзин сүздү*
сызды — әриди (метал)
сағасған — түркмәнчә — сағасған; сағсаған
сәкәи — јаваиш-јаваш кәлди
сәкриди — сычрады
сәкти — сөкдү
сәкәл — хәстә
сәкәләк — хәстәлик
сәкиз — сәккиз
сәкәи — сәкәи
сәкәнди — һәдәләди. Мәсәлән: *кимкә сәкәи сүрсән* — кими һәдәләјирсән?
сөкдү — пис сөз деди, сөјдү
сөкүләг — кабаб етди, од үстә биширди
сөкәүнди — кабаб олду, говрулду
силди — силди
силкди — силкәләнди
сүлүк — зәли
сәлик — зәриф оғлан
сөвлүнчү — дилим-дилим доғранмыш әт
силкинчәк — бешик
сили — тәмизләнмиш
сүмүк — бурундан ахан (су)
сүмүлкүн — хәстәнин зәһни далғынлығы
сүмүлдади — боғазы бәлгәмдән тәмизләнди
сәмүз — көк (адам)
сүмкүрди — бурнуну тәмизләди
сәмриди — јағланды, пијләнди
сынды — сынды
сүнды — верди
сүндурды — узатды
сынады — сынады
сынук — сыныг, гырыг
сонкур — шунгар
сән — сән
синди (синди) — кизләнмәк үчүн јерә јатмаг
синилди — ит ачындан һүрдү
сүнкү — сүнкү
сәнир — тәпә, гала, сәнкәр
сыныр — синир

Shohin Boy
 TABRIZ

сэмүк — сүмүк
сөнөк — сөнөк
сөзди — сөзди
сөвинди — сөвинди
сүбүк — сүмүк
сүрүк — пәркар
сөвкү — сөвкү
сөвүчүбин — аҗчаганад
сөжүнди — сөндү
сөжүндүрди — сөндүрдү

Шин һәрфи

шабшәби — ғынындан чыхарылмыш ғылынч
шаһ — шаһ
ширша — фарсчадан: шир+шеһ; мурәккәб сөз: ағыллы, зирәк, чевик
шәр (шәһр) — шәһәр
шини — 1. шиншән йер, шинш; 2. шинш
шиншәди — кабаб етди
шини борәк — хәмнр жемәји
шинити — шиниди
шиншәк — икнијашлы гојун
шәшити — ачылды
шәши көзлү — чаш көзлү
шаглаг — сәфәһ адам
шәкирд — мааша ишләјән адам
шагал — турп
шимди — инди, Мәсәлән: шимди кәлкәмән — инди кәлирәм
шам ағачы — шам ағачы
шәнүс — баш бармагла шәһадәт бармағы арасындакы мәсәфә

Сад һәрфи

су — букүнкү мә'нада
сулув — су мәнбәји
сүлүчән — зәли
су ташы — су дашы
су тартары — су хорuzu
сапты — јолундан чыхды
саптурды — саптырды
сөбу — чәнә вә јанағын дүзлүјү
салкаг — мис гулплу габ
сапсауц — бәрк сојуг, шахта
сапрашти — ажрылды, Мәсәлән: сапрышыб јатдылар — ажры јатдылар
сап — бычаг, балта сапы
сапсары — сапсары
саңдч — бәрк јагды
сыңды — букүнкү мә'нада
суч — гүсур, күнаһ, гәбаһәт
сач — букүнкү мә'нада

саңты — битмәк фә'линдән
саңратты — сымратды
сач — сач
сача — сачаг
сычган — сичан, Мәсәлән: сычган ај
сүчүк — сүчүк
сүчүлдү — сојунду, чыплаг олду
сары — сары
сары совун — сары јемнш
сарышын — сарышын
сорды — 1. сорушду; 2. әмди
соргун — соргун ағачы
сарыгтеи — сарыды
сарбан — фарсчадан: сәр-+бәнт = сарыг демәкдир
сарп — гала, күчлү шеј
сори кирди — гәфләтән кирди
сарыи аг — сарымсаг
сарыи ды — сарсылды
сырт — јүксәк йер, Гыпчагча: сапан дәмйри
сәди — сәрди
сориа — буза (ички)
сариянган — гыпчагча — чијирткә
сырлән — кафтар
сәдәгән — гоча план
сәз — мешә
сәдәи — јаранын агрысы артды
сызды — әриди (гуршун вә с.)
сыздырды — әритди
сәси — үфунәт, пис гоху
сусады — сусады
сатты — сатды
сатылмыш — 1. сатылмыш; 2. исми хас
сагмалды — сатын алды
сагды — сагды
сагылмыш сүт — сагылмыш сүд
сагмал — сагмаг үчүн ажрылмыш гојун, Мәсәлән: сагмал гојун нәчәдүр?
саг — саглам, Мәсәлән: Сәңчәр сагдыр
саг әл — Саг әл, Мәсәлән: саг әлин билә ја гыпчагча он әлин билә р
(саг әлинлә је)
сығыр — инәк
сығын — вәһши инәк
сагир — кар
саграг — кәса
сагры — атын сағрысј
саганды — санды (түркмәнчә: санды)
сағыш — һесаб, сајмаг
сыграг — икни бармаг арасы
сугриды — ујгун олду
саглыг — сағлыг
сијаг — садә јаг, сүддән чыхан јағ
сыгла — көјнәјин јахасы
сыглыг — фит (сыглыг берди — фит верди)
саган — ох дәмйри
соган — соган
сағлыг — днши гојун
сагтуч — бәјин тојда гонаглара хидмәт едән јолдашы
сагал — саггал

сагадды — саггалды
сагады — сахлады, кизлэтди. Ејни ма'нада асрады ишлэнди
согты — сохды
согилдады — жара, ја чибан бирден партлады
сыгдады — өлзи үчүн аглады, аглатды
сагар — алы аг ат
сагурга — мал кэнәси
сыгты — сыхды
согбармаг — шаһадәт бармагы
салды — көндәрди
салычды — көндөрилди
салыччаг — нәһни, јелләнчәк; гыпчагча — салыччак
солуг — нәфәс
солугун — нәфәс алан
салгум — үзүм салхымы. Мәсәлән: бир салгум үзүм једим
сулуг — кәмарла асылан чанта
сол — сол. Түркмәнчә — шимал
сал — сал, бәрә
солучан — зәли
салымчаг — гулгун, пәрлүм
салач — дөвә бешнији (јәһәри). Шејх Фәхрәддинә көрә өлү дашмаг

үчүн тахта
солиди — сых-сых нәфәс алды
сәзилди — һәркәтдә олду; чыхыш јолу тапды
самала — гыр
самсанды — исрар етди
самас — исрар. Самасан — самсанды
самчты — санчды, санчмаг фе'линдән
синды — верди, тәсдиг етди
санды — зәһн етди; гыпчаг дилиндә — сачанды
санады — сәјды
сангу — ахмаг
сангулады — ахмаглады, ахмаглашды
сандаг — сандал
сон — ахыр, сон
сончуг — огул, нәсил
сонгол — сон + гол = солгол = сол әл
сындырды — сындырды
сонра — сонра. Мәсәлән: сонра кәлди
сона гојды — сона гојду, кернјә гојду
сынгыр — сагыр
савды — јерини дәјишди
совды — сојуду, сојуг олду
совг — сојуг
совур кијик — даг кечиси
савуды — сәс чыхартды
сав — мәфкәмә иши
савчи — һаким
савчымыз — пәјгәмбәримиз
сај — атын бојуна чатмајан су

Та һәрфи

тапу — хидмәт. Мәсәлән: тапу гылды — хидмәт етди
тап — кифајәт, јетәр. Мәсәлән: тап ур — јетәр, вурма

тургыл — бәјлә көрүшдүр
топраг — торпаг
тобра — торба
табан — дабан
тапучи — хадим, хидмәтчи
топуг — топуг
тапырды — гоша јүрүдү
тобалаг — санчы аламәти, санчыланмыш адам
тобалаг — јахшы гохулу от. Оун тохуму Сууд адыны даныјыр, хәстә-
лик дәрманыдыр
тапчан — ағач вә даншонан аләт, әрәбчә исә јонмагдыр
тат — әкинчи
татыгты — әкинчи кими данышды
татлу — дадлы
татты — дадына бахды
тутты — тутду
туч — тупч
Тачер — шәхс ады
турды — дурду
тураг — јер, мәкан, дајаначаг. Мәсәлән: туракты каны — јерин һардадыр
тургузду — дургузду
тагды — дарады (сачы)
тараклады — дарады
тараг — дараг
тураг — гатылашдырылмыш сүд
тар — 1. дәр; 2. кәләк (чај гајыгы)
таралды — даралды
тарболды — даралды
тырнаг — дырнаг
таратты — исти олду
тарту — тәрәзи, чәки
тары — дары
Туртуч — шәхс ады
турлук — чадырустү кечә
тәрлаг — өзүнү хор тутан гәриб адам
тардыг — гытлыг, дарлыг
тарази — тәрәзи
турна — дурна
тару — кәһәр ат
туртанаг — зәкат веркиси
торламаг — Кенуја галханы
тар атты — тәрләди
таз — даз (баш)
туз — дуз
тузлады — дузлады
тазы — әрәб аты
тузлу — дузлу
тузлуг — дузлуг
тутмаг — әт сүјуна атылан хәмир парчалары
тазлуг — дазбаш
тузаг — тәлә
тоз — тоз
тозды — тоз голду, галхды; мәсәлән: ибар јијиси тозды — мүшк-әнбәр ији
кәлди

ташаг — *testiculus*
тушаг — атын ајагына багланан бухов
тушады — атын ајагы буховланды
ташды — дашды
ташгун — дашан су. Мәсәлә: *су ташгунду*
ташыды — дашыды
Ташлаг — шәхс ады
тушды — зијарәт етди
таш — даш. Дејилр: *ташгара чыг* — бајыра чых
тасбарды — итди
тутаг — додаг
татар — татар милләти
түтсүн — әсир
түтса — гылынч сапы
түтан — бир өвүч
татты — дадына бахды
түтурган — дүјү
түтүлмаг — түтүлмаг
түтүлду — түтүлду
тат — 1. дад; 2. бир шејин дады
түтмач — хөрәк нөвү
түтсаг — әсир
таг — даг
тоган — тәрлан, базы, чаган
тугдуг — жүк жүкләмәк үчүн һәр гатына ип багланан чатал ағач
тыграг — нәш'әли
тогру — 1. садиг, доғру. Мәсәлә: *тогру сөзләр*; 2. дүзәлдилмиш, дүз, әјри
олмајан
түгрил — бир гушдур ки, дурналара бурахылан заман һамысыны басар
тога — тогга
тограды — дограды
тагарчыг — дағарчыг
тағлады — дағлады
тоғды — доғду. Мәсәлә: *ај тоғмыш, күн тоғмыш*
тағалды — дағылды. Мәсәлә: *тағалсунлар* — дағылсынлар
тагты — тахды
тысты — бағламаг, килдләмәк, сәдд чәкмәк вә с.
тог — тох, тоғды — тојды
тојды — дојду
тогсан — дохсан
тоғуз — доғгуз
тоғды — 1. бәрк дөјдү; 2. һөрдү, тохуду. Мәсәлә: *тондоқуычы* — то-
хучу
тоғурчин — шаһмата охшајан ојун
тагуг — тојуг
тогма — тохмаг, дәстә
Тоғсуба — Гыпчәг гәбиләси
тан — 1. дан; 2. тәәччүб
танлады — тәәччүб етди
тон — буз
тонду — донду, буз олду
тонуз — донуз
тангыг — тәәччүб олунан шеј
танла — сабаһ тездән; мәсәлә: *танла кәлдим* — тездән кәлдим; *ганда*
кәлхәмән — тездән кәлди
таназды — шиш (бәдәндә) гызарды вә ағрысы артды

тынды — истираһәт етди
талды — гыпчәгча — јорулду, түркмәнчә — суја далды
толды — долду. Мәсәлә: *толун ај* — долу ај
толтурду — долдурду
талады — динләди (ит)
толады — долады
толаг — долаг
тулбан — әммамә, баш өртүјү
талак — далаг
тылаг — *clitoris*
тулгуг — тулуг
талабиди — чырпынды
тулп — куруһ
толанды — долашды, батды. Мәсәлә: *ај толанды* — ај батды
тул — дул, дул галын
толы — долу
тулун, — кичкаһ
тамаша — тамаша
тамашаланды — тамаша етди
тамчи — дамчы
там — јағыш дамчысы
тамды — дамлады
тамзум — дамла
там — сәгһ
тамаг — дамаг
тамар — дамар
тамув — чәһәннәм
туман — думан
түма — һәрби палтар (зиреһ)
тумлу — сојуг
тумну — бөјүк чанаг
тана — дана
танды — динләди
тынч — динч, сакит
тынчлыг — динчлик, сакитлик
тануг — шаһид
танышмаг — данышмаг, мәшвәрәт етмәк
танышды — түркмәнчә: *данышды*
танышыг — данышыг
тон — либас, палтар
тонук јүзлү — туршумуш үзлү
тап тары — габыгы сојулмуш дары
түвды — әзди, парча-парча етди
түјдү — дујду, һисс етди
түјсу(к) — һисс
тај — дајча
таји — дајы
тој — 1. бөјүк дүјүн; 2. бөјүк гуш
тајады — тајамак фе'линдән, дајаг вурмаг, сөјкәмәк
тајанды — 1. дајанды; 2. сүрүшдү
тујаг — ат дырнагы (гыпчәгча)
тујнаг — ат дырнагы (түркмәнчә). Дејилр: *атын тојнагына таш тоқун-*
масын
тајин — ујгурларда дин рәнси

Гаф һәрфи

гафтирга — көмөрнн саг тәрәфиндә дашынан чапта
гафтан — әсли фарсчадан дыр (*хафтан*) — дәмнр знреһ; түркчә — *гаф-тандыр*
гафты — гапты
гапты — гапду. Дежилнр: *тоз гапты*; *Бәлик* китабында: *копду* — жүксәлди
гапты — гыпды (көз)
габ — габыг
гаплады — дәрндән вә ја башга шејдән габ дүзәлтди
гапы — гапы. Дежилнр: *гапуну ач*
габа — галхан, кеннш олан, биз-биз дуран. Дежилнр: *баш габарды* — сачлары биз-биз дурду; *гүлбәнди габадур* — әммамәси кенншдир вә с.
габарды — јолду, гопарды
габарды — јара габарды
габа — торпаг рәнки
габарды — бозарды, тоз-торпаг рәнкинә дөндү
гапаг — 1. көз гапагы; 2. көпәк; 3. ох атмаға мәхсус әләт
габирчуг — һогга, гуту
габурчаглы бага — тысбага
габра — муснги әләти
гапсара — гапгара
гыпгызыл — гыпгырмызы
габиз — ағач габыгы
габас — гојун нти
гатты — 1. бәрк, гаты. Дежилнр: *катты јајлу* — јајы гаты олан; 2. гаты-лашды; 3. гарышдырды, әләвә етди
гатланды — сәбр етди
гат — бүкүнкү мәнада; мәсәлән: *бир гат, ики гат*
гат — гыт, аз. Мәсәлән: *бу кыттыр* — бу аздыр
гат — 1. бәрәкәт, сәадәт. Дежилнр: *кутлу* — бәрәкәтлн, бәхтијар; *куты корсун*; 2. ағылсыз, күт
гатыр — гатыр
Кутты — шәхс ады
гатыг — гатыг
гучаг — гучаг
гучаглады — гучаглады
гачыр — көзүн чеврилмиш үст гапагы
гочадаш — дост. Әрәбләннб вә *хошдаш* олуб
гач — суал — нә гәдәр? Дежилнр: *гачдур* — нечәдир?
гачырды — чагырды, гышгырды, багырды, фәрјад етди
гачты — качмаг фе'линнн кечмиш заманы
гач — балдырдан дабана кедән галын вәтөр
гачын-гычын јурудү — далдалы јериди
гачды — гучаглады
гача — шејх, ага, фарсчадан кәлир (*хвача*). Дежилнр: *бу кочадыр, бу кочамдыр*
гачач — начан, нә вахт
гач — гач
гачсар — гач
гара — гара
гара етмәк — гара етмәк
гара јагыз — бүкүнкү мәнада. Дежилнр: *јагыз ат* — рәнки гарајла сары-шың арасында ат

гарыш — 1. гарыш; 2. гаргыш. Дежилнр: *гарады* — әлејһинә гара дуа охуду. *Танры гарасун*; *гаргады* — бәддуа әләди
гарыш — гарыш, мугабил
гарыды — ихтијарлады, гочалды
гурыды — гуруду
гуру — гуру
гару — гыпчагча — *һараја* демәкдир. Дежилнр: *кару барурсан* — һараја кедирсән?
гурду (*горду*) — горуду, һимајә етди
гавурды — говурду
кармалады — тохунду
гурду — гурутду, сујуну чәкди
сурады — әскилди
гурды — *гурмаг* фе'линнн кечмиш заманы; јаја иппинн баглады
гырды — гырды
гургушун — гургушун; түркмәнчә — *курушун*
гарга — гарга
гаргу — гаргы, гамыш
гурут — пендир; *гара курут* — гара пендир
гарача каз — лејләк
гарлагуч (*карлавуч*) — гарангуш
гуртаг — бујнуздан дүзәлән бору
гуругы — гырғы
гор — 1. вахт, сыра; 2. белбагы
гыр — тәпә башы
гар — гар; гыпчагларда — дүз әрази
гурсаг — гара чикәр. *Бәлик* китабында — мә'дә
гаранчи — түркмәнчә — касыб
гарын — гарын
гарындаш — бир анадан гардаш
гырпак — чарнә, кәнч гул
гараваш — көлә вә чарндә
гырбат — гајиг, гадырга (кәми)
гарды — гарындырды, әләвә етди. Дежилнр: *гатты гарды* — гатды гарыш-дырды; *ката гара јәди* — гатыб-гарышдырыб једи
горгеты — горхду
горсаг — горхаг
куртулды — гуртулду, хилас олду. Гыпчагча — *кутулды*
гурд — 1. чанавар, гурд; 2. гурт. Гыпчагча чанавара *бәри* дежилнр
гырг — гырх (40)
гыргеты — гырхды (гојун-кечинн)
гаралду — гаралды
каравул — гараволу
гырылды — гырылды, һәлак олду
гартал — гартал
гыртуг — гашгабаглы сифәт
гары — 1. ихтијар, гары; 2. өлчү
гурбага — гурбага
гырпты — түкләри гысалтды
гарпуз — гарпуз, фарсчадан дыр — *харпуз*
гур — јаш, вахт, јә'нн өмүр. Дежилнр: *бу курдашдур*
гарак — көзүн гарасы
гураг — гураг (лыг)
гурчан — 1. сәрдаба; 2. мұһафизә үчүн тикилән диварлы тәнә
газ — газ
гыз — 1. баһалы; 2. бакирә, гыз. Дежилнр: *кызы кызмыдурдир* — гызы һәл-бакирәдир.

гуз — күнөш дэжмэжэн јер (көлкө)
гоз — гоз, чевиз
гозаг — сидр (кедр) пүстөсн
гозил — гырмызы
госарды — гызарды, гырмызы олду
гозы — гузу
гози гулагы — гузугулагы (набат)
гозилча тургај — торагај
газды — газды
газды атыны — эрбчэдөндир. Атынын дурмасыны төлөб етди; казагуч —
ат сахлајан
гызды — гызды, һэрарэтлөнди
гыздырды — букүнкү мәнада
гыздыг — 1. баһалыг; 2. бөкарөт
гызлатты — баһалашды
гузарн — гарга нөвү
гызныг — паја
газан — мис газан
газач — хэзинэ
гузарн — атын гујругуна тахылан гајыш
гыздыды — аты гашовлады, тэмизлөди
гашов — гашов
гушаг — бел гуршагы
гушилуг — 1. күнөш доғудгдан ики саат сонракы вахт; 2. гушлары вурма-
га махсус кениш ох
гыш — 1. гыш, 2. гыш фөсли
гаш — 1. гаш; 2. төпө башы
гуш — гуш
гаш — 1. сһтијат аты; 2. чүт, бир јердө олан
гаша — алындакы бөјаз хал (атда)
гуш гујругу — чибан
гаш тамыш — хошламыш (биширмиш)
гашлады — хошлады
гашдаш — јолдаш
гашты — бирлөшдирди, јан-јана көтирди
гошулды — гошулды
гышдыг — гышдыг
гашыг — гашыг
гысраг — ат
гыса — гыса. Бөјликдө кыса, түркмөчө — гыса
гаса — илөкдөн тикилмиш палтар
гасды — сыхлы, сыхышдырды
гасгаи — мәнкөнө
гасыр — гысыр, доғмајан
гаста — гысалтды, кәсди
густы — гусду
густу — гусунту. Дејилир: кусмак; түркмөчө — кусу
гасырга — гасырга
гасган — хәрчөнк
гасталиг — сәтөф
гасганды — букүнкү мәнада
гагыт — кагыз
гасырды — түркмөчө — гачырды
гатурган — готур
гаты — 1. нәздиндө, јан; 2. гаты
гатрыга — гадырга, гајыг

гатаган — һиндиба оту
гурус — вәһини ешшөк баласы
гатур — гәтир
гатуи — хатун, ханым
гагылды — гаглашды, күчлөнди
гутуз — готуз. һејванларын бөјнуидан асылан түк
гожуз — алчаг јер
галлык — бөлгөм, селик
гаг — 1. даһын үстүндө олан вә ичинә су долан чухур; 2. бастырма
гагты — вурду, гаһыны дөјдү
гогубу — гохуду
гасыды — түркмөчө — гәзәблөнди, гызды
гасраг — от битмөжөн јер
гајычи — габагдакы мәгсөд, гајө
гуз — гул
гол — гол
гулич — ики ачылмыш голун арасындакы мәсафә
гул — гул, сач
гелди — галын, јоғун
гуланд — вәһини ешшөк, кулан
гулбараг — түклү ов көнөји
гулгујругу — гуш ады
гулде — икнјашлы гојунун доған вахты
гулагузлады — дөләләт етди
гулаг — гулаг. Бөјлик китабында — кулаг.
гылыг — бутга сүнбүлүндөки гылчыг
солтуг — голтуг
гылды етди
галды — галды
галды — галхды
галсан — галхан (силаһ)
гул — гулп, дөстөк
галч — мувафиг
гылме — әхлаг, хасијјәт. Дејилир: кылыкы әјкүдүр, кылыкы јемәндүр —
әхлагы јахшы вә пьсидир
гылчы — гылынч
гулун — дајча
гулакады — дајча доғулду
гулуначы — дајчалы мадјан
гыланды — әхлагсызын әхлаг изһар етмәси
гонуг — гонаг
гонуглуг — гонаглыг
гынне — түркмән гәбиләси
галчүк — дһин көпөк
гоншы — гоншу
гоншты — гоншу олдулар
гонуглады — гонаг етди
гоншты — бир араја гондулар, гоншу олдулар
гашшты — дөјүшдө дүшмәнә һүчүм етди
ганбы — сујла дојмаг, атәһин сөндүрмәк
гандурды — сујла долдурду
гын — гын (силаһ ганы)
ган — 1. ган; 2. хан, мәлик
гонч — балдырын јухарысындакы әтлә онун үзәринә кејилмиш ајагабы
арасындакы бошлуг

ганга барурсан — нараја кедирсэн? Дејилір: *гајда, санда* — нараја? *варурсан*; *гыпчагча* — *кару барурсан*?

гај — нараја. Дејилір: *гај јиргә барурсан*?

ганат — ганад

ганаты — ган ахды, ганады

гонды — гонду, васил олду

гынды — көндәрилди

гындырды — башгасыны көндәрди

гынру — зәнк. Дејилір: *чинрагу чинрады* — зәнк чалды; шејхимиз Фәхрәддин белә дејир

ганрыг — кәнзик

ганлы — оғузларда араба

гам — һәким

гамлады — һәкимлик етди

гум — гум

гумчи — рәммал, гум үзәриндә фала бахан, фалчы

гамчы — гамчы

гамуг — һамысы

гума — мәшугә

гумурсуча — гарышга

гумрал — хурмајы сачлы

гымыдады — чаналады, тәрпәнди. Мәсәлә: судан чыхан балыг кими

гамашты — көз күнәшдән гамашды

гымыз — күмыс (ат вә дөвә сүдү)

гамуч — чөмчә

гав — 1. чахмаг (дашы); 2. иланьн атдығы габыг. Дејилір: *кавлады* — илан габыгьндан чыхды

гавра — саман

гавук — 1. говуг; бугда вә ја арпа сыығы; 2. улдуз ады; 3. гејбәт, ифтира

гавлады — архадан данышды, гејбәт етди

говды — говду, тәғиб етди

гавыг — чахмаг габы

гавурды — говурду

гавурга — бугда горғасы. Говрулмуш этә гавурма дејилір

гавратты — бурулду, гыврылды

гыврактур — сачы гыврым

гавун — јемши, говун

гавуг — (мисана), сидик кисәси

говуг — пчи бош олан һәр дешик. Гыпчагча — бугда вә арпа уну

гавут — гыпчагча говрулмуш бугда

гавзады — ихтива етди, топлады, јыгды.

гова — гова, су габы

гову — торпаг, тоз рәнки

гојун — гојун

гојан — довшан

гији — гују

гы — бәли

гаја — гаја

гајытды — дөндү, гајытды

гајдырды — гајтарды. Әмр формасы *гајыт, гајтар* (кери дөндәр)

гај — јагышла бәрабәр долу

гајыртмаг — сүд

гојун — 1. гојун (һејван); 2. гојун, бағыр. Дејилір: *гојунмда бисләдим* — гојунмда бәсләдим

гајнады — гајнады

гајмаг — гајмаг

гујмаг — гујмаг, һалва

гојды — 1. хәстәлији биллиди. Дејиләр: *ачысы гојды*; 2. төкдү; 3. гојдү.

гујруг — гујруг

гыјды — 1 тикди; 2. бир шеј һагда чәсарәт етди

гојир — ири гум

гујунчи — зәркәр

гыјма — гијмә

Гајдан — шәхс ады

гајыш — гајыш

гојулды — (көпәк) улады

гујаш батганда — күнәш батанда (батмасы)

гујаш — күнәш, күнәшип шүасы

Кәф һәрфи

кәбә — букүнкү мәнада: *кәбәрди* — һамилә олду, гарны шишди

кәбәрмәк — кәбәрмәк

кәп — гәлиб

күп — күп

кәп — чох. Дејилір: *бу кәпдүр* — бу чохдур; *көктүр, өкүштүр, дәлимдир* сөзләри дә бу мәнададыр

кәпүрдү — кәпүрдү

кәпүк — кәпүк

кәпәк — 1. чох түклү кәпәк; 2. шәхс ады

күбүр — сандыг

күпә — 1. күпә; 2. һәрби палтар (зирә!)

кәпрү — кәпрү

кәбәк — кәбәк

кәбәк — кәбәк

кәнчә — балача чөмчә

кәбкәк — кәмкөј; шејхимиз Фәхрәддинә кәрә — *кәмкәк*

киби — кими

кәпүди — палтара астар тәкмәк

кәбәс — бөрк, галпаг

кәтик — дишсиз

кәтүк (кәдүк) — дәлик, дешик

китти — кетди

кәтүрдү — кәтүрдү

кәтүрән — кәтирән. Әслиндә *кәтүргән, гајн* һәрфи јеринә *кәтүрди, кәл-түрди*

кәлди — кәлди

кәтә — кәтә

кәтләди — чыртма чалды

кәталүк — боғаз

кәчә — кәчә; гыпчагча — *кијиз*

кәч — букүнкү мәнада. Әрәбчә тәрчүмәсиндә карваньн ичиндә гадин зарса, онда *кәч* дејилір

кәчәи — кәчү

кәчти — кәчти, *кәшти* дә дејилір

кәчкән — гартал

кәчи — кәчи. Гыпчагча — *әчки*

кичи — кичик. Түркмәнчә — *кичичук*, гыпчагча — *кичкинә*. *Кичкинә* (кү-чүчүк) шәхсн ад да олур.

Глобус
TABRIZ

кәчә балды — кечә олду
күч — гүввәт, күч. Дејилир: күч бирди — жардым етди
күчәнди — жүкләнмәјә күчү чатмады
кичди — кечикди
кичикди — ләнкиди, кеч кәлди
кечид — кечид
күчүк — 1. ит баласы, күчүк; 2. гујруғу кәсик. Дејилир: күчүк ит — гуј-
руғу кәсик ит
кичиди — гашынды. Дејилир: аты кичиди — эти гашынды; әли кичир —
әли гашыныр
көрән — көрән. Әсли көркәндир
көркүзди — көрсәтди
көрди — көрдү
кәрди — кәрди (кәрмәк)
кирди — кирди, дахил олду
кәрәк — лазым, кәрәк. Дејилир: нә кәрәк — нә лазым?
күрк — гојун дәриси күркү (дубленка)
күркән — ики орду арасындакы курулту
кәрки — балтачыг, кәсәр
кәрлүч — кәрпич
кирлик — киррик
көрк — көзәллик
көркүлү — көзәл
кәркиди — кәркинди
күрәк — күрәк
кәркү — тохучу дәзкаһ
күрәш — күләш
күрәшди — күләшди
көрүндү — көрүндү
кирајә бәрди — кирајә верди. Гыпчагча: киркә бирди
кирдәк — јени дамадын дүјүн еви
киртү — доғру сөз. Дејилир: киртү сөз (доғру сөз); киртү сөзләди —
доғру деди; киртүләди — һәр шејдә чидди олду
кәрән — кәми
кирик — кирин
көрпә — көрпә, сүдәмәр гузу
кыртү сөз — доғру сөз
кәртди — кәсди, чәртди
кәртүк — кәсилән јер
кәртүл — гүввәтлн
кәрәән — ағачдан гәјрылмыш чанаг, табаг
кәриш — тәпә
кириш — жарыш, охатма жарышында олан јолдаш. Дејилир: бу киришим-
дүр — бү мәним жарыш јолдашымдыр
кәришди — она зидд кетди
кәрүшдү — әл верди, көрүшдү
киришди — киришди
күрсәди — чинси әлагәјә шәһвәти артды
күрләди — күрләди (көј)
кәртмә — алма Түркмәнчә — армут
күрт — гыпчагча һејвадыр; түркмәнчә — ајва
карвансара — карвансара
кәрмән — шәһәр
күртүн — ади палан
көзсүз — кор
көз — көз

күз — пајыз
көзәк — ирикөзлү адам
көз — одун көзү
кәз — кәррә, дәфә. Дејилир: бу кәз
кәзлик — окдүзәлдән бычаг
көзүндүрүк — сүн'и киррик
кәзән кәвән — гүдрәт, (Исфәһан) һалвасы
кәзәнү — ајна
кәзди — кәзди
кәздүрди — кәздирди
көзләди — көзләди
кизләди — кизләди. Бејлик китабында бастырды
күзән — дәлә
кәзүч — кәзән, кәзәкән, долашан
көзсүз сәбәк — кор сичан
киз — кечә
кәсти — кәсмәк фе'линин кечмиш заманы
кәсичи — кәсичи
кәскәлди — парча-парча кәсди
кусти — күсдү
кәсүк — һәрәмағасы
күсәди — 1. оду гарышдырды; 2. јахшылыгда она нүмунә олмаг истәди
күсәвүв — оду гарышдыран маша
кәски — мишар
күсүк — дидилмиш памбыг
кәсәлтәки — кәртәпкәлә
көшәк — дәвә баласы
кәшк — һендир, гурут
кәшән — ајаг багы
кәшк — көшк
кәшүр — һәк
кәшкә — кәшкә
кәшиш — 1. адам, һисан; 2. әр. Дејилир: кәшиш әвдәдүр — әрим евләдир
кәшишәди — ат кәшишәди
кәшишәләди — атын ајагына баг вурду
кәш — самур
көк — рәнк, көј, сәма
көк јолу — сүд јолу, кәһкәшан
көкләди — олду, көкләшди
күкәлүн — ат сизәји
көкән — әрик
күкәрчин — көјәрчин
кәкәш — алып
көк чүбәр — учу гырыг гылынч
кәкәлик — кәкәлик
көк — чинс, көк. Дејилир: көкүн нә? — һансы чинсдән, һансы сүләләдән-
сән, затын һәдир?
көкрәмәк — курулдамаг. Фе'ли — көкрәди
кәлди — кәлди
кәлдәчи јыл — кәлән йл
кәлтүрди — кәтирди
кәлдүч — 1. күлдү; 2. гојун кәсәндә ајагыны бағлады
кәлдүрди — күлдүрдү
күл — күл
күлаф — әсли күлабдыр. Фарсчадан: күлаб — күл (гызылкүл) сүјү
күләч — чох күлән, күләрүзлү

килликчә — эслиндә; кирликчә — балышүзү
 кәләк — тахта гаҗыг
 килм — палтар
 килит — ачар
 килиткәди — җыфыллады, баҗлады
 кәлкәҗ — кәлкә, хәҗал
 күлкәч — гадынларын баш өртүҗү
 кәләбан — чүзамлы
 кәлин — кәлин
 күҗавуе — бәҗ
 кимсә — шәхс, кимсә. Деҗилир: *кимарсә, кимарсәнә*
 көмди — көмдү
 кәмирәк — диши пишик
 кәмирди — кәмирди
 кәмирдәк — кәмирлән сүмүк
 көмүр — көмүр
 кәми — кәми
 кәмә — җыпчагларда *кәмидир*
 күмә — һәсир
 ким — ким
 кәмиши — атды, җыхды
 күмүш — күмүш
 көмүшкән — бәрк палчыг, (леһмә)
 көмүшдүрүк — атын дөшүндәки бәзәк
 көмкөл — көмкөҗ
 кәнә — кәнә
 күп — күнәш, күп
 көп — көп
 кән — кән, кәниш
 кин — мүшк гохусу
 киккәчә — ондатра
 кинбала — ондатра баласы
 кинчәк — 1. мүшк көбәҗи; 2. шәхс ады
 көндүрди — көндүрди
 күнч — не'мәт
 күнәнди — не'мәт вә иззәт сәйибн олду
 көнүл — букүнкү мә'нада *Беҗлик* китабында — *чан*
 кәндү — өзү. Деҗилир: *кәндү өз бәрди, кәндүзи бәрди* вә *кәндү өзи билсин*
 кәнәшкә — мәшвәрәт. Деҗилир: *кәнкәи, кәнкәч* — мәшвәрәт етди
 кәнәшиди — мәшвәрәт етди
 кәнт — кәнт
 кәндир — кәндир, кәтан
 киндик — көбәк
 күнчәк — дон, шалвар
 көнчәк — көҗнәк
 күндүз — күндүз
 Күнсәш — гадын адыдыр, ики сөздән ибарәтдир; *күн* (күнәш) + *сәли* (тәмиз) — *тәмиз күнәш* демәкдир
 Күнәри — шәхс адыдыр; ики сөздән ибарәтдир: *күн* (күнәш) + *әр* (адам, киши)
 күнәш — 1. күнәш; 2. шүә. Җыпчагча — *күҗашдыр*
 күнчүк — чиб
 күнләди — җысганды. *Беҗликдә: һәсәд апарды* (етди)
 күни — җысганч

кәвәнү — севинч, фәрәһ
 кәвүлди — кафтарлашды, гочалды
 күвәләк — сағылан сүтүн габы
 кәвүл — көтүксүз аҗачдыр, меҗвәси әнчилә охшаҗыр
 кәвшәди — көвшәди (дәвә, гоҗун). Деҗилир: *дәвә кәвшәр*
 кәвүк — саман
 күвәк — гоҗун аләтнә баҗланан парча
 кәвүз — җерә җаҗылан шеҗ (палаз)
 кәвүр — кафир
 кәврүк — гурудулмуш чәрәк, бисквит
 кәҗәк — кеҗим, кеҗмәк
 кәҗәси — әлбисә, палтар
 кәҗди — кеҗди
 кәҗдүрди — кеҗдирди
 кәҗ — җахшы. Деҗилир — *бу кәҗдир*. Җыпчагча — *әҗик*
 көҗүнди — җанды (пешман олду)
 көҗүндүрди — җандырды-җахды
 көҗнүк — җанан
 кәҗнәди — гуш җувасыны тәрк етди вә башга җуваҗа җерләшди
 кәҗкәнәк — бир дәстә гуш

Лам һәрфи

лаплап — бир чүр җериш. Деҗилир: *лаплап кәлир*
 ләбләбү — ләбләби
 лачин — букүнкү мә'нада
 лорн — әввәлчә күчлә, сонра исә асанлыгга бирдән кирди
 лырн — бирдән. Деҗилир: *лырн кәлүр, лырн кәтәр* — бирдән (гәфләтән)
 кәләр вә бирдән кәдәр
 лор — ләззәтлән пендир
 луг (лик) — Җыпчаг дилиндә *ли* әдәтына уҗғундур
 лог — дамлары дүзәлтмәк үчүн ишләнән даш
 логлады — дамын үстүнү дашла дүзәлтди
 лак — тәәччүб вахты деҗилән сөз, чобанларын сөзләриндәндир
 ләкәк — ләҗләк
 ләк — җахшы чинсли дәвә
 ли — сифәт әдәты

Мим һәрфи

мачи — пишик
 мәртәк — таван тирн
 мәрчимәк — мәрчимәк
 мөздүр — муздур
 мөзд бәрди — көрүлән ишә пул верди
 мөздәки — мастика арагы
 мәскит — мәсчид, чаме
 муштулуғ — букүнкү мә'нада
 муштулады — җахшы хәбәр кәтирди
 муштиги — җахшы хәбәр кәтирән
 мүшк — букүнкү мә'нада
 мыҗлады — мыхлады. Фарсча *мых* сөзүндәндир

мама -- 1. жашлы гадын чагырыланда дежилэн сөз; 2. гадын, шәхс алы
мамук — памбыг. Түркмәнчә — *панбуг*

мамрач — аҗы баласы

мум — мум

мән — мән

мин — мин

минди — минди. Түркмәнчә — *бинди*

миндә — булаг, чөшмә

миннә — бәниз

мән — сыхар (лыг)

мәнзәди — бәнзәди, охшады

мун — ештиҗач, зәрурәт

мәннә: *болду* — ештиҗач вә зәрурәтдә галды

мунду — мөһтач

мән (мәнк) — хал

мәнкли — 1. халлы; 2. шәхси ад

монгол — татар. Әсли — *мугалдыр*

мунат чәкәр — шәкәрли набат

мунда — бурада

мәккәу — һәҗат сују

муну — гаҗыш учу

мунчу — мунчуг

ми — әдат (*ми*)

мәҗи — беҗин. Түркмәнчә — *бәҗни*

мүҗәу — буҗиуз

мәҗин — 1. ишкар һалда *геҗри* мә'насында ишләнир; 2. габаг. Деҗилир:
сор бармаҗын — кәләндән габаг соруш; *җәмәҗин* — җәмәкдән габаг;
турмаҗын — дурмадан габаг. *Мәҗин* сөзүнүн икинчи мә'наси *бурун*
сөзү илә дә ифадә олунур. Деҗилир: *сор бормасдан бурун* — кәл-
мәкдән аввал соруш. *Бурун* сөзү гыпчагчадыр.

Нун һәрфи

нә — нә

нәтә — нәчә

нәчә — нәчә

нәчүк — нә чүр

наз — букүнкү мә'нада

Наз-хатун — шәхс ады

назланды — букүнкү мә'нада

назук — назик, инчә, зәриф

наса — нә нса, шеҗ

нишә — нә үчүн

нишан — әләмәт, нишан, дамга

нишанлады — дамғалады, нишанлады

налуқ — нә үчүн

намаз — букүнкү мә'нада

намазлагу — сәччадә

нама — бир шеҗ. Деҗилир: *нама јидүнмү* — бир шеҗ јединми?

Нәврис — букүнкү мә'нада

Вав һәрфи

варурсан — кәлирсән

Ја һәрфи

ја — јаҗ, гөвс

јә — җемәк фе'линин әмр формасы. *Јәди* — једи; *јәдирди* — једиртди

ју — соған

јус — ју. Кечмиш заманы — *јуду*. *Беҗлик* китабында — *јуды*

јанты — өртдү, гаһады, етди. *Беҗлик* китабында: *бир нечә дәфә гаһады*

јанраг — јарпаг

јалышды — букүнкү мә'нада

јапалаг — јапалаг

јол — әсли Харәзм сөзүдүр, *јахшы* демәкдир

јаба — букүнкү мә'нада

јаблаг — чылаг

јубунлу базары — базар. Јунанда 40 күн давам едән јармарка

јыпты — дәвәоту

јипәк — ипәк

јанҗашыл — јамҗашыл

јити — ити, кәскин

јотәкән — једди улдуз. Бәнәт нә'ш

јититти — итиләди

јитинди — итиләнди

јитти — һәлак, мәһв, геҗб олду

јәтил — камала чат

јәтурды — мәһв, тәләф етди

јәтурды — јәтурды

јәтүк — итмиш, геҗб олмуш

јәтти — једди

јәтмиш — јетмиш (70)

јәтинчәк — дәстәдән аҗрылыб тәк галан кимсә

јәт — гүдрәт, тәгәт. Деҗилир: *јәтјоктур* — гүдрәт јохдур

јәтсиз — гүдрәтсиз

јәтүрмәк — өскүрмәк

јәтурдү — өскүрдү

јәтба — ишчаг гәбиләси

јәчә — јүксәк, уча

јәчәлади — јүксәлди, учалды

јәрдү — јүрүмәк фе'линин кечмиш заманы

јарады — бир (ишә) јарады

јирди — азачыг јарды. Деҗилир: *јирүк тутаклу* — азачыг јарыг додаглы.

Беҗликдә — шәхси алдыр; *Јирүк*

јарды — парлады. Деҗилир: *тан јарды* — сабаһ ачылды. Түркчә исә —

тан атты

јараглады — силәһләндирди

јәруг — јарыг, гатлак

јарғын — шимшәк

јарыг — зиреһ

јора — јозма

јорды — рә'јаны (јухуну) јозду

јорду — фал тутду

јорун — бир шеҗни ахыры, учу

јорган — јорган

јорга — јорга. Деҗилир: *јоргалады*

јүрә — бир шеҗни әтрафы. Деҗилир: *јүрән дүрү јатты чәри* — әскәр јан-

јәрәсини бүрүјүб јатды

јүрәси — јан-јәрәси, әтрафы

јир — јер, әрази

јармаг — дирһәм
јар — чајларын жүксәк саһилләри, селин јардыгы јер
јардаш — јерли
јыртты — *јыртмаг* фе'линин кечмиш заманы, јыртды
јыртуг — јыртуг
јаратты — јаратды
јаратган — јарадан, халиг
јурт — вәтән, јурд
јарлыгады — эфв вә мәрһәмәт етди
јарлу — мискин
јаранды — аты тәлимләндирмә
јарандурду — аты гошдурду, тәрләтди. Дејилир: *јурактур*
јарыг — ај ишыгы
јыраг — ұзаг
јорыг — јумруг. Дејилир: *јумруглады* — јумругла вурду
јүрәк — үрәк, гәлб. Дејилир: *јүрәклу* — үрәкли, гәһрәман
јүрәксиз — горхаг
јарым — јарым, јарылмыш јер
јорға — иңчә
јараса — јараса
јүөрүлду — позулду, дағылды
јүөрүлған — позуг, дағыныг
јыртты — дешди, јарды
јазы — чөл, сәһра
јаз — баһар, јаз
јазди — јазды
јазу — јазы. Дејилир: *јазды*
јүзди — үзду
јүз — 1. јүз (100); 2. үз, чөһрә; 3. мис
јүзүк — үзүк
јүзләди — үзүнә вурду
јазы — күнаһ
јазылады — күнаһ ишләтди
јозак — гыфыл
јозанлады — гыфыллады
јышыды — парлады
јашды — кизләнди
јашурды — кизләтди, кизләди
јамшаг — үз өрпәји, өртүјү
јаш — 1. өмүр; 2. от, јашыл; 3. букүнкү мә'нада; 4. көз јашы
јашады — *јашамаг* фе'линин кечмиш заманы
јашарды — 1. көз јашарды; 2. јашылланды
јашыл — букүнкү мә'нада
јышыг — баш зиреһи
јишиг — пис, шејтана охшар адам
јишигланды — шејтан кими олду
јаштолды — көз јашла долду
јашын — илдырым
јишим — алт палтар
јас — јас
јасды — јайын иппини ачды
јассы — јасты
јастыг — јастыг
јаслу — јас тутан
јасыг — ох дәмрип
јат — јал, јабанчы

јатарды — тызыны әрә верди
јатты — јатды
јатук — јатан
јатгырды — јатыртды
јатлыг — гыз. Дејилир: *бир јатлыккинәм бар*
јутты — удду (удмаг). Бејликдә: *агзындан атды*
јутлук — гытлыг ил
иш — букүнкү мә'нада
јағлады — букүнкү мә'нада
јагы — дүшмән, јагы
јагды — букүнкү мә'нада (јагыш јагды)
јыгды — јыгды, топлады
јогун — јогун, галын
јығын — јығылмыш, топланмыш
јағлыг — дүшмән үчүн һазырланмыш ох
јогурт — јогурт
јагыр — 1. һејванын архасында ачылан јара; 2. кичик дәмип галхан
јыгруг — бир шејлә марагланмајан адам
јагрын — күрәк сүмүјү
јагыз — атларда мәшиһур рәнк. Дејилир: *јагыз ат*
јагмур — јагыш, јагмур. 1 ылчагча — *јамгур*
јагма — 1. јагма, огурлуг; 2. сүфрә
јагмалады — огурлады
јогурду — хәмири јогурду. Дејилир: *ун јогургыл*
јыгырлык — һејван чулу
јасын — јашын
јага — јаха
јагмач — хәстәликдән зәифләмиш
јагаты — бир шејн јандырды
јагылды — јанды
јогару — јухары
јогуш — јохуш
јагту — айдан чык, нур. Дејилир: *көзүн јагты, көзүн јарыг* — көзүн айдан
јогсул — јохсул
јагны — бишмиш әт
јагшы — јашшы
јасшылады — јашшы, хош рафтар етди
јог — јох
јоглу — касиб, јохсул
јак — јашшы
јәк — шејтан
јәк көрдү — шејтан кими көрдү, севмәди
јүкү — түк (гушларда)
јәк — борчун јүкү
јакү — гынчагча: јердә вә башга шејләрдә олан хәтт, чизки
јүки — агыр һәрәкәтли
јәкирми — ијрми (20)
јәкирди — гызды, ачыгланды
јүкләди — јүкләди
јүкүндү — диз чөкәрәк хидмәт етди, диз чөклү
јүкүрдү — јүјүрдү. Дејилир: *јүкрүк ат*
јәкит — икид
јүксәк — букүнкү мә'нада
јүксүк — ојмаг
јүкүлү — букүнкү мә'нада
јәкән — топал јершили

јикин — һәсир
јәкә кәлә бу чәтүк — еркәк пишик
јылан (јалан) — план
јалган — јалан
јола — букүнкү мә'нада
јолдаш — букүнкү мә'нада
јәл — күләк. Дејилир: *јәләшти* — јел әсди
јәләс — хәфиф, нәсим күләк
јыл — ил. Дејилир: *јыл күтлу болсун*
јолүсты — раст кәлди
јылыкы — әсли *һејван* демәкдир. Гыпчагча *ат илхысыдыр*. Түрк дилиндә
јүнәд — ат сүрүсүдүр
јалавач — елчи
јилим — јапышган
јал — ат јалы
јалам — гәдир, е'тибар. Дејилир: *јаламун јүксәк болсун*
јалман — тарла сичаны
јәлмүк — кәвәрә бәнзәр көјәрти, јемлик
јүлдүз — үлдүз
јүлдүрүм — 1. чам; 2. түркмәнчә: *илдырым*. Дејилир: *јүлдүрүм јүлдүра-*
ды — илдырым чакды
јәлкән — јелкән
јүләк — ох гајышы
јалады — букүнкү мә'нада
јалаг — көпәкләрә мәхсус јалаг
јүлиди — үзүнү гырхды (үлкүчлә)
јүлүв — хилас олмаг үчүн гурбан
јүлдүрүк — гамыш тохуму
јүлар — чиллов
јилик — илик
јалачыз — јалгыз
јәләшлады — хејир-дуа етди
јәлди — зәһфләди, јыхылды
јәлди — әсди (јел)
јәләч кылды — чылап етди
јәләвә — билдирчин
јүмшәк — букүнкү мә'нада. *Бейликдә* — јоргулуг
јәмши — јемши. *Бейликдә* мејвә
јама — јамаг
Јәмак — Гыпчаг гәбиләси
јимды — јүмды
јамды (јамды) — гасыг. Дејилир: *јамдин кабарымы*
јом — фал
јомлады — фал ачды (?) Дејилир: *әјкү јомлакил* — она јакшы фал ачды
јамјашыл — јамјашыл
јәл — јем, мал-гараја верилән јем. Дејилир: *атга јәмин ас* — ата јемин
 вер
јәмуртинга — јүмурта
јүмәс — кирдә ивлик, ојмаг
јүмәс көзү — көзү гапалы. Дејилир: *көз јүмилды* — өлдү, көзү јүмүлдү
јүмш — лазымлы шеј
јүмүшчи — ишдә шакирд, гулам
јәкәк — иш, јаман
јаманлады — әрәбчә — *тәләф етди*. Лакин *пис иш көрдү* — даһа ујғун-
 дур
јүмүрдү — јүјүрлү

јүмруглады — јүмругла вурду
јүн — јун
јанак — јанаг
јин — палтар голунун гатланмыш һиссәси
јан — јан
јон — һагг
јини — јени
јәгиләди — тәзәләди
јаналды — јанылды
јүнүл — јүпкүл
јүнлиди — хәстәлији јүпкүлләшди
јана — јана, тәрәфә. Дејилир: *бу јана, о јана*
јанлыш — јанлыш
јаналды — јанылды
јанак — чәнә
јәси — хәмир
јанчуг — чиб, пул кнәси, торба. Дејилир: *јикит гош, јанчук бош* — чаван
 көзәл (хош), чиб и сә бош
јонду — јонду (дашы), гәләми
јандурду — јандырды, јакды
јанди — *јанмаг* фе'линин кечмиш заманы
јовлак — чох. Дејилир: *јовлак көкрүдүр* — чох јакшыдыр
јавуз — вәһши
јавыды — јакшылашды
јавулатты — јакшылашдырды
јаваш — букүнкү мә'нада. Дејилир: *бу ат јавашдыр*
јавшаг — бит баласы
јавыт — тоја вә башга јерләрә апарылан һәдијә
јасы — түрк олмајыб, түркләрин ичиндә долашан
јова — сүрүдән ајры дүшән гојун. Дејилир: *бу којун јовадыр*
јывылды — узанды
јува — букүнкү мә'нада. Дејилир: *куш јувасы*
јувалады — јува салды
јавуг — јакын
јовун болду — галылашды, јогунлашды
јәлаг — јәлаг
јәј — букүнкү мә'нада (фәсил)
јәјанды — чалхаланды
јәј — јуду
јәјүндү — чиркаб сују
јүјдү — јуду
јәјды — 1. јәјмаг фе'линин кечмиш заманы; 2. сәс јәјды
јүјдү — силди. *Бейликдә* — *јуды*
јәј алды — тәһрик олунду
јәјылды — ғышгыртды
јәји — гоху
јәјиди — гохусу артды
јәјиләди — гоху кәлди
јәјди — фајлаланды
јәјин — азад едилмиш көлә
јәјит (јикит) — икид

Түрк дилиндә ашагыдакы доггуз әрәб һәрфи илә башланан сөз јох-
 дур: *сә* (үч нөгтәли), *ха* (нөгтәсиз), *ха* (нөгтәли), *зәл*, *дад*, *зәл*, *әјн*, *һа*
 вә *фа*.

ИКИНЧИ ЧҮМЛЭ — ГРАММАТИКА ТЭСРИФ

Тэсриф — сөзүн башга сөzlө бирлэшэнэ гэдэрки гурулушу һаггында елмдир. Сөз һәрфләрден һасил олур. Түрк дилиндә ишләнән һәрфләрдин сајы 23 олуб, булардан ибарәтдир: *һәмзә, ба, па, та, чим, чим, дәл, ра, зај, син, шин, сад, та, җајн, гаф, каф, лам, мим, нун, нун-и сагыр, вав* вә *ја*.

Түрк дилиндә ишләнән бә'зи сөzlәрдә бу һәрфләрден башгасы варса, о сөз түркчә олмајыб ајры дилдән көтүрүлдүјүнә ишарәдир. Мәсәлән: *ахшам, фараман, күләф* вә с.

Мә'налы сөздән ибарәт олан кәлимәнин үч гиәми вар: *исим, фе'л* вә *һәрф*.

Исим бир, ики, үч, дөрд вә беш һәрфли олур.

Бир һәрфли исим *зәммә, фәтһә* вә *ја кәсрә* илә һәрәкәләндр. Мәсәлән, *су, ја, чи* кимн. Бу исимләрдин ахырындакы *әвз, әлиф, ја* һәрәкәни узатмагдан һасил олуб әсл сөзүн әслинә (көкүнә) анд дејил. Бу дилдә олан һәр *һәрф-и мәдд* вә *һәрф-и лин** һәрәкәни узатмагдан төрәјир вә онун һеч бири сөзүн әслинә (көкүнә) анд дејил.

Ики һәрфли исимләр әглән он ики нөв олуб, бу гәлибләрдә ишләндр**. *СәС*—сән, *СиС*—ким, *СуС*—јүз, *СаСу*—гау, *аСа*—ара, *аСы*—ары, *уСу*—уру, *СиСи*—битн, *СуСа*—буга, *СыСа*—гыса, *СыСу*—бысу, *СоСы*—толы.

Үч һәрфли исимләрдин нөвү чох олса да, онларын ијрми аттысы ашагыдакы гәлибләрдә да даһа тез-тез ешидилдр: *аСС*—ард, *СыСС*—сырт, *СүСС*—күрт, *СаССа*—барча, *СаССы*—сагры, *СаССу*—гаргу, *СаСаСа*—јараса, *СәСәСи*—тәрәзи, *СәСәСү*—әјкү, *СиССә*—сиркә, *СиССи*—дирки, *иССү*—инчү, *оССа*—орта, *СөССү*—көпрү, *СүССи*—бүкри.

* *һәрф-и лин әлиф, вав, ја* һәрфләрдинә ишарәдир (Ред.).

** Мүәсир охучулара ајдын олсун дејә, биз мүүәллифин сөzlәрдин гурулушу илә бағлы вердијн *фа, ајн* вә *лам* гәлибини *С* илә әвәз етди. *С* бурада самит һәрфләрди тәмсил едир (Ред.).

СүСүСү—үјүрү, *СуСаСу*—буҗаву, *СиСәСү*—биләкү, *әСәС*—әтәк, *әСиС*—әдик, *СәСүС*—кәзүч, *СүСәС*—күзәч, *үСүС*—үзүм, *СеСиС*—кечид, *СиСәС*—кишән, *СиСүС*—дилүк.

Дөрд һәрфли исимләрдин әглән нөвләри чохдур. Тез-тез ешидиләнләрди ашагыдакы 33 гәлибдә олур:

СәССәС—әтмәк, *СоССуС*—борсуг, *СыССыС*—чыбыч, *уССаС*—учмаг, *СиССәС*—бизкәк, *СиССүС*—кириүк, *СаССыС*—балтыр, *СаССүС*—ташгун, *уСаСуС*—урагут, *СәСиСиС*—әнилик, *СоСаСуС*—ојануг, *СүСүСәС*—үјүкән, *СәСәСүС*—бәбәчүк, *СаСаСа*—сараган, *СуСаСыС*—бусарыг, *СиСәСиС*—биләзик, *СыСаСаС*—чығанаг, *СиСиСиС*—исилник, *СыСыССа*—ысырға, *СиСиССи*—икинди, *СаСыССы*—алынчы, *СүСүССә*—сүпүркә, *СаСуССа*—сагурға, *СаС-С-Су*—гаралду, *СуССаСа*—гурбага, *СуССуСу*—губургу, *СоСуСС*—гојунчу, *СаСыССа*—гатырға, *СаССаСы*—шапшапы, *СуСаССы*—гуланчы, *СоССаСу*—гонраву, *СәССәСү*—дәмрәкү, *СаСиСС*—шакирд.

Беш һәрфли исимләрдин нөвләри чохдур, ләкин ешидиләнләрди бу 23 гәлибдә олур:

СаССаСаС—аргатаг, *СөССәСәС*—өрмәчәк, *СыССа-СаС*—сырталан, *СиССиСиС*—билтирик, *СәССәСүС*—чәтләвүк, *СаССаСыС*—гасталыг, *СуССуСуС*—муштулуг, *СаС-СуСүС*—јалдурум, *СыССаСаС*—былдараг, *СаСаССаС*—араслан, *СоСуССаС*—отурмаг, *СуСуССуС*—угурчуг, *Са-СуССаС*—агуршаг, *СаСыССаС*—ағынчаг, *СүСәССиС*—јүзәрлик, *СаСыССыС*—јағырлыг, *СуСаССуС*—чувалдуз, *СыСыССаС*—сыбылдаг, *СоСуССын*—тогурчын, *СаСаС-СуС*—тагарчуг, *СаССуССа*—гајтурга, *СаСуССуСа*—тамурсуга, *СәСәССә*—кәсәлткә.

Алты һәрфли исимләрә кәлдикдә, онлар аздыр. Онлар бу гәлибләрдә олур:

СиССиССиС—билдирчин, *СаСыССыСаС*—чыгылтылдаг, *СәССиССәк*—сәлкинчәк, *СаСыССаСаС*—сарынчыган, *Сы-ССуССус*—гылгујруг, *СәСүССүСүС*—кәмүлдүрүк, *СөССү-ССаС*—алтургач.

Алты һәрфли бу исимләрдин сәдә вә ја мүрәккәб олдуларарыны мүүәјәнләшдирмәк үчүн буларды тәдгиг етмәк вә етимолокијаларыны ахтармаг ләзым кәлир. Булардан *гылгујруг* сөздүр ки, *гыл* (түк) вә *гујруг* (гујруг) сөzlәрдиндән, *сарычыган*—*сары* вә *чыгандан* мүрәккәб олдулары мә'лум олур.

Фе'л бир, ики, үч вә дөрд һәрфли олур. Бир һәрфли фе'лләр дә *зәммә, ја фәтһә* вә *ја кәсрә* илә һәрәкәләндр ијиндән үч гиәм олур. Мәсәлән: *ју, ја* вә *иј* фе'лләри кимн. Бир һәрфли исимләр бәһсиндә зикр едилдијн вәһидә бу фе'л-

лорни ахырындакы *мәддләр* һәрәкәни чөкмөктән ибарәт-дир. Ики һәрфли фе'лләрин гәлибләри әглә көрә он икнә чалыса да, анлардан анчаг ону ешидилмишидир: өС—өп, әС—әп, Һе—һп вә с.

Үч һәрфли фе'лләр јенә дә әглә көрә бир чох возиләрдә мүһтәмәл исе дә ешидиләни јалпыз он догтуз возидир. Мәсәләни: *тарт, өрт, сүбур, кириш, кызар, булга* вә с.

Дәрд һәрфли бир чох өлчүләре анд өлсәлар да ешидиләни јалпыз еп бешидир. Мәсәләни: *сәттур-, сарсыл-, тәп-рән-, суртул-, өкрәт-, чаштул-, мүшталә-, јылдыра-, јалла-ла-, бәгашла-, әјәлә-, јарылга-, сәкәләни-, сүмүлдә-, сәш-шәдә-*.

Булардан башга, түркләрни данышыгында беш һәрф-ли фе'лләр истифадә олуурса, булар чох аздыр. Мәсәләни: *әјкәлә-, тизкинлә-, сангулан-кими*.

Үејлә: Индијә гәдәр верилән мә'лумат фе'л формала-рынны өлчү вә нүмундләрни тәсбит етмөктән ибарәт иди. Буларын көк һәрфләри илә әләвә һәрфләрини ајрыча өј-рәнип көк вә әләвә һәрфләрини (шәкилчиләрини) мүәјјән-ләштермәк үчүн һәр фе'л формасы ајры-ајрылыгыда тәдгиг етилә өкдир.

ТӘК КӘЛМӘНИН ҺӨКМЛӘРИ

Мүфрәд кәлмәнин һөкмләри ики гисмә ајрылыр. Бирн исе, дикәри дә фе'лә мәхсүсдур. Ием-и хас олан һөкмләр: тәсгир, нисбәт, чәм, ием-и фәил, мүбалиғәли ием-и фәил, тәфәил үчүн һәрф артырмаг, ием-и мәф'ул, мәсдәр, ием-и мәжнә, ием-и әләт, кејфијјәт вә әләдләрдән ибарәтдир. Фе'лә мәхсүс олан һөкмләр исе: һәрф-и һәгил, һәрф-и иттиһаз, һәрф-и мүтәвәат, һәрф-и мүшарәкәт, һәрф-и мүзарәәт вә һәрф-и мүзидән ибарәтдир.

ТӘСГИР (КИЧИЛТМӘ)

Гылчаг дилиндә тәсгир әләмәти *киңә* олуб, түркмәнләрдә *чуг* вә *чук*-дүр. Булар тәк вә ја чәмдә олан иемләрни ахырына әләвә едилир. Мәсәләни: *гулкинә, гулларкинә, ча-гакчуг* вә *күчүчук* киши. Лакин *киңә* тәсгир едиләчәк һәр иемә олдуғу киши әләвә едилдији һалда, *чуг* вә *чук* бир сыра шәрантә табедир. Булар икинчиси самитлә битән ики һәрфли иемә бирләшәркән ахырларына бир *с* арты-рылыр. Мәсәләни: *гулчугас, атчугас* вә *итчүкас* киши. Ја сөзүнүн тәсгир исе *јачуғас* олур. Бурада *г* һәрфи *ғ* һәр-финә кечир. Дикәр иемләре илһаг едилдикдә *с* әләвә едил-

мәз. Бу, гәјдаја көрә дејил, ешитмөклә бағлыдыр. Дә сө-зүнүн тәсгир исе *азачуг* олур ки, бурада да ики чәһәдән үмуми гәјдаја мүхалифәт олундуғу көрүнүр. Бир тәрәфдән тәсгир әләмәтини *с* бирләшидилмир, дикәр тәрәфдән дә тәсгир әләмәтидән әввәл бир *фәтһә* артырылыр. Һалбуки, гауун үзрә дејилсә, *азчугас* олмалыдыр. *Чуг* вә *чук* әләмәт-ләринни ишләнмәси аһәнк гәјдасына көрәдир. Сөз тәгын исе *чуг*, ишчәдирсә *чук* илһаг едилир. Хүсуси иемләр, ишкар шәкилчли иемләр вә ишарә иемләри (әвәзликлә-ри) дә тәсгир едилир. Зәмирләр исе үмумијјәтлә, тәсгир едилмәзләр. Лакин *бу* сөзүнүн тәсгириндә *букиңә, анлар* зәмиринни тәсгириндә *анларкинә* дејилир. Түркмән дилиндә *буачуг, бунчугас, буларчуг, буларчугас* ишләшир. Бу-ларда бә'зән тәсгир әләмәтиндә олан *г* һәрфи *ғ* һәрфинә кеч-чир. Зәмирләрдә тәсгир едилмәз.

НИСБӘТ

Һәр һансы бир сәнәтә нисбәт едилдикдә иемни ахырына *чи* әләвә едилир. Мәсәләни: *ашичи, јачи* киши. Сәнәтин геј-рисинә нисбәт гәсд едилдикдә *луғ* әләвә едилир. Мәсәләни: *румлуғ, шамлуғ* киши. Түркмәнләр белә һалларда *г* һәр-фини *ө* (оху:у) илә әвәз едилрәр: *румлу, шамлу* дејирләр. *Луғ* илә *лу* әләмәтләринни *л* һәрфи чох дәфә *кәсрә* илә тә-ләффүз олунур. Бә'зи һалларда *луғ* — *саһиб* мә'насында да истифадә едилир. Мәсәләни: *маллуғдур* (бол маши сар) киши. Демәли, *луғ* ики мүшәрәк мә'нада — нисбәт әләмәти олдуғу киши *саһиб* мә'насында да истифадә олунур. Мә'на исе *луғ* шәкилчли сөзүн бирләшидији башга сөздә мүәј-јәнләшир.

ЧӘМ

Чәмни әләмәти, үмумијјәтлә, *-лар//ләр*-дир. Түрк дилиндә тәснијә дә чәмдир. Мәсәләни: *гуллар* һәм тәснијә вә һәм чәмни мүғабилиндә ишләнмөктәдир. Тәснијә олдуғу билди-рилмөк истәнилсә ике әдәди әләвә олунур. Бу хүсусда *әдәд* бәһсиндә мә'лумат вериләчәкдир. Чәм әләмәти олан *-ләр* вә *-лар* һаггында фе'л вәһнилә фе'лә дә әләвә едилир. Бу һагдә фе'л бәһсиндә данышылачагдыр. Бу тәгдирдә фе'-ли чәмни олан фәилә иенад едилдијинә дәләләт едәр. Тәк иемдән чәм дүзәлдији киши топлу иемдән дә чәм дүзә-лир. Мәсәләни: *атлар, јалгылар*.

Көлөчөк үчүн олан исм-и файл үчүн аламат *-даци*-дир. Мәселән: *барчамыз өлдөчүбүз* — («намымыз өлөчөжүк») кими. Кечмиш замана анд исм-и файлын аламатти *-мыш*дыр. Мәселән: *күн доғмыш* кими. Бу ики исм-и файлдан бири-синә дэлаләт етмөк үчүн *-даци* вә *-мыш* аламатлариндән бири эсл фе'лин ахырына элава едилир. Мәнифи исм-и файл тәшкил едилмөк истәниләрсә, бу тәгдирдә мазни аламатти олан *-мыш-дән* вә көлөчөк заман аламатти олан *-даци-дән* эввәл инкар мәналы һәрф элава едилир. Мәселән: *Сәнчәр турмабачы* («Сәнчәр дурмур»), *мал галмамышды* кими. Лакин *мыш* ишләндији заман ахырына бир *иди* элава едилир.

Һәр һансы бир сәнәти билдирән сифәти лазым олса, фе'лин сонуна *-чи*, *чы* элава едилир. Мәселән: *кәличи* («данм көлән»), *барачы* («данм кедән») кими.

Түркләрин *алим* мә'насында олан *билкә* — сөзүндә исе *к* *чи* јеринә кәлмишдир.

Сифәтин лазым олмасына дэлаләт етмөк үчүн *чы* илһаг олуна сөзүн ахыры тәбии ја һәрәкәли вә ја сакин олур: һәрәкәли оларкән бир кәсрәли *ја* элава едилир. Мәселән, *чөрүҗүчи* кими. Лакин сөзүн ахыры сакин вә мүгабили *мәфтуй* вә ја *мәксур* исе бу тәгдирдә кәсрәли ишләнир: *туручы*, *олтуручы* кими.

-мыш аламәти ејни заманда елә исм-и файлдир ки, хәбәр вер. и бу файлын иш көрмәсиндә шаһид олмаја да биләр, анчаг ешитмиш ола биләр. Мәселән: *Ајбәк турмыш* — эслиндә дурмағы мүшаһидә едилмәмнишә дә, лакин гәти сурәтдә дурмушдур кими. *-мыш* аламәти дашыјан һәр бир сифәтдә бу мә'на нәзәрдә тутулур. Мәчаз јолу илә мүхалифәт едилән һалларда да (*күн доғмыш*) кими мисалларда бу мә'на мөвчуддур. Үмумијјәтлә, *-мыш* эсл вәсфиндә мүшаһидә едилмәдән билнимиш олан ишнин ичрасынын ифадәси үчүндүр.

МҮБАЛИҒӘЛИ ИСМ-И ФАЙЛ

Мүбалиғәли исм-и файл тәшкил етмөк үчүн фе'лин ахырына ичә олдуғу заман *кән*, галын олдуғу вахт исе *ған* элава едилир. Буларын мүгабили фәтһәли олур. Мәселән: *кәләкән* — («чох кәличи»), *бараған* («чох кедичи») кими. Лакин мүгабилләри фәтһәли олмајыб сакин едиләрсә, бу тәгдирдә кәлимлә мүбалиғәли исм-и файл бәһсиндән чыхыр вә фе'ли бағлама илә бирликдә исеби сифәт мә'насында олур. Гајдаја көрә *күләкән* («чох күлүчү») олмасы лазым

кәлән сөз түркләрдә *күләч* шәклиндә тәләффүз едилир, јәни *к* вә *н* јеринә *ч* ишләнир. *Күләкән* сөзү дә ишләдилир.

ИСМ-И ТӘФДИЛ

Тәфдил мә'насыны ифадә етмөк үчүн артырылан аламәт сөзүн ичә олдуғу заман *рәк* вә галын олдуғу тәгдирдә *раг*-дыр. Бу шәкилчиләр сәнәт дәрәчәсинә көләрәк исем һа ишны алаи сифәтләре элава едилир. Бу һөв исемләрин ахырында *чы* олуб-олмадығынын фәрги јоқдур. Ахырында *чы* олап-лар *барычыраг* («даһа чох кәличи») вә *беричирәк* («даһа чох веричи») кимидирләр. Ахырында *-чи* олмајан сөзләр: *јекрәк* («даһа јахшы») — *јек* («јахшы»), *јаманраг* («даһа исе») — *јаман* («исе»), *билкәрәк* («даһа чох билмөк») — *билкә* («билән»), *јавузраг* («даһа исе») — *јавуз* («исе») кими.

Гејд: *Јавуз* түркмәнчә олуб — *нис* мә'насындадыр вә *јаман* јеринә ишләнир.

ИСМ-И МӘФ'УЛ

Исм-и мәф'ул анчаг мәчһул фе'лдән дүзәлир: *урулды* (вурулды), *бирилди* («верилди»). Булардан исм-и мәф'ул дүзәлтмөк истәниләрсә, фе'лдәки мазни аламәти олан *-ди* илһаг атылыр вә јеринә *-мыш* илһаг элава едилир. Башга сөзлә, фе'лдән мәф'ул јаратмаг үчүн *-мыш* илһаг аламәтиндән эввәл ја сакин *л*, ја сакин *н* элава едилир. Мәселән: *Сәнчәр урулмыш* (вурулмыш) вә *берилмыш* (верилмыш); *өлдүрүлмиш* вә *дәпәләлмиш* кими. Булар мазни үчүн олан исм-и мәф'ула андир. Көлөчөк үчүн олан исм-и мәф'ула исе *урулдаци* вә *берилдәчи*, *өлдүрүлдәчи* вә *дәпәләлдәчи* шәкәлини алыр.

Ичә сөздән (фе'лдән) сакин *к* вә галын сөздән сакин *г* илә дүзәлән лазым сифәтләр да исм-и файл вә ја исм-и мәф'ул олур. Лакин буну бир гајда олараг гәбул етнә һәр фе'лә тәтбиғ етмөк мүмкүн дејилдир. Түркләрдә ишләнән бу һөв исм-и мәф'улар *үзүк* (үз-фе'линдән), *ачук* (ач-фе'линдән), *чүрук* (чүру-фе'линдән) кими сөзләрдән ибарәтдир. Лакин буларга эсасланараг *урди* фе'линдән *үрук* вә *турды*-дан *туруг* тәшкил етмөк мүмкүн дејилдир. *к* вә *г* илә ишләнән исм-и мәф'уларда гијас үзрә *үзүлмиш*, *ачылмыш* демөк мүмкүн олдуғу кими, о һөв исм-и файлда дә *чүримиш* демөк мүмкүндүр. Лакин бу шәкил мазни үчүн олан исм-и файл андир. Көлөчөк заман үчүн оларда исе *чүрудәчи* дејилмөкдөдир. Бу хәсудә исм-и файл бәһсиндә иүфәссәл мә'лумат вериләчөкдир.

Мэсдэр эламэти *-маг* вэ ја *-мэк*-дир. Бу эламэтлэр фе'лин эвр шэклинин ахырына бирлэшидириллр. Эвр фе'л шэклинин сон хэрфи галын исэ *-маг*, инчэ исэ *-мэк* элавэ едиллр. *-мак* лэфзинэ *-лыг* вэ *-мэк* лэфзинэ *-лик* элавэ етмэк мүмкүн олдуғу кими сакин *м* хэрфи илэ дэ кифајэтлэмэк мүмкүндүр. Мэсэлэн: *кэлмэк* (кэлмэк), *кэлмэклик* вэ *кэлим* вэ ја *бармаг* (кетмэк), *бармаглыг* вэ *барым* кими. Бунлар үчүн дэ гијасидир. Јалныз сакин *м*-лэ тэшэккүл едэн мэсдэрдэ *м*-дэн эввэл *и* (кэсрэ) тэлэффүз едиллр.

Мэсдэр эламэти ичиндэ арыча бир дэ сакин олан *ш* вардыр ки, фе'лин ахырына элавэ олунар вэ мэсдэр дэ мүбалигэјэ дэлалэт едэр. Мэсэлэн: *уруш* вэ *туруш* кими. Бу нөв мэсдэрдэ фе'лин ахыры хэрэкэли исэ *ш* хэрфиндэн эввэл бир кэсрэли *ј* элавэ едиллр. Мэсэлэн: *јиди* сөзүндэн *јидиш* кими. Экэр сакин олуб мүгабили зэммэли исэ сакин хэрф зэммэли олур. Мэсэлэн: *уруш*, *туруш* кими. Лакин сакин олуб мүгабили мэфтуһ вэ ја мэксур исэ бу тэглрлдэ кэсрэли олур. Мэсэлэн: *багыш*, *бириш* (вернш) кими.

Бундан башга, исми мэсдэр мәнэлы етмэк истэдикдэ исмин сонуна бир *-лыг* элавэ едиллр. Мэсэлэн: *балыг*—*балыглык*, *бэј*—*бэјлик*, *јог*—*јоглуг* кими.

ИСМ-И МЭКАН

Исм-и мэкэн тэшкил едилдикдэ фе'лин шэклинэ фэтһэ артырылыр, сонрадан да ахыр хэрфи галын олдуғу тэглрлдэ *-чаг*, инчэ олдуғда исэ *-чэк* элавэ едиллр. Мэсэлэн: *кэлэчэк* (кэлинэчэк јер), *турғачаг* вэ ја *турачаг* (дурулачаг јер) кими. Бүтүн фе'ллэрдэ исм-и мэкэн тэшкили ејни гајда үзөриндэдир.

Түркчэдэ фе'лдэн төрэмэ исм-и заман формасы јохдур.

ИСМ-И АЛЭТ

Зэммэли *г*, јахуд *к* исм-и алэтэ дэлалэт едиллр. Мэсэлэн: *кэсти*-дэн исм-и алэт *кэскү*, *бичти*-дэн *бычгу*, *билэди*-дэн *билэку* кими. Сонунчудақы *к* хэрфи *г*-дыр. *Элэди* фе'лин-дэн *элэк* исэ эслиндэ *билэку* кими *элэку*-дүр. Ахырда *к* хэрфинэ сүкүн верилэрэк јумшалмыш вэ *элэк* дејилмишидир. Лакин исмин тэшкилиндэ дүзкүн гајда эввэлчэ зикр едилэндир.

(Хэрэкэти ичра тэрзи)

Сакин *ш* һеј'эти дэлалэт едиллр. Мэсэлэн: минмэк тэрзини ифадэ үчүн *миниш*, отурмаг кејфијјэтинни ифадэ үчүн *отуруш* дејилмөкдэдир. *ш* хэрфинин мүгабилиндэ эввэлки хэрф экэр зэммэли исэ, мэсдэрдэ зикр едилдији вэчһијлэ, *ш*-нын мүгабили зэммэли олур. Мэсэлэн: отуруш кими. Лакин фэтһэли вэ ја кэсрэли исэ *ш* хэрфинин мүгабили кэсрэли олур. Мэсэлэн, *миниш*, *чалыш* кими. Дејилир: *отурушум* *Ајбэк отурушу*.

ЭДАД

(Бир шеј үчүн һазыр едһамиш олдуғуну кэстэрмэк)

Эдатын эламэти *-лыг* вэ ја *-лик*-дир. Мэсэлэн: *тонлуг*—палтар үчүн, *јамалыг*—јамаг үчүн, *битилик*—јазы үчүн—кими.

Эрөб дилиндэ бунлар јохдур.

НЭГЛ ВЭ ТЭДИЈЭ ХЭРФИ

(Тэ'сирсиз фе'ли тэ'сирли етмэк үчүн истифадэ едилэн хэрф)

Фе'лин сону хэрэкэли вэ ја сакин олур. Тэ'сирли едилмэк истэнилэн фе'лин ахыры сакин исэ тэ'дијэ үчүн *-дүр* зијадэ едиллр. Мэсэлэн: *миндир*-хэрэкэли олдуғу тэглрлдэ исэ сакин *т* элавэ едиллр. Мэсэлэн: *јүрит*-, *јерит*-, *дәпалат* (өлдүрт), *огыт* (охут) кими.

Тэ'дијэ хэрфи јалныз эвр шэклинэ мэхсус олмајыб саир фе'л гисмлэриндэ дэ лазымдыр. Мэсэлэн: кечмиш олан *миндүрди*, мүзарэ олан *миндүрүр*, мүстэгбэл олан *миндүр-гај* кими.

Бэ'зэн тэ'дијэ хэрфи олан *дүр*-дэн *д* (эсли *чыгтур*-дур) позулур вэ јалныз *р* галыр. Мэсэлэн: *ичур*- (ичир), *чыгар*-фе'ллэриндэ олдуғу кими. Лакин бу шэкил гијаси дејил.

Түрклэр бир нечэ фе'ли *-дүр* олмадығы һалда тэ'сирли етмишлэр. Мэсэлэн: *турғуз*-, *көркүз*- (көстөр), *тамзур*- (дамчылат-), *эмзүр*- (эмиздир) кими. Бунула бэрабэр бу фе'ллэрдэ гијас вэчһилэ *дүр*-ү истифадэ етмэк дэ олар. Мэсэлэн: *түрдүр*-, *көрдүр*-, *тамдүр*-, *эмдүр*- кими.

Гаҗыдыш һәрфи сакин л-дан ибарәтдир. Мәсәлә: *кәсди-нин* мұтавәаты *кәсиди* олдуғу кими *үздү-нүнки үзүлдү-дүр*. Әкәр фе'л *гырды* мәнасында олан *сыды* кими жалныз төк һәрфли исе, бу төгдирдә о, фе'лдә мұтавәат үчүн л јеринә и ишләнир. Мәсәлә: *сынды* кими.

ИТТИХАЗ ҺӘРФИ

Иттихаза дәләләт едән һәрф сакин н-дур. Мәсәлә: *јатаг дүзәлтди* јеринә *јастады* дејилир. *Өзүнә јастыг* (балыш) *көтүрдү* әвзинә исе *јастук* сөзүндән *јастанды* дејилмәкләдир. Бунун охшары *өртү* сөзүдүр ки, бундан сөздү-зәлтмә јолу илә *өрттү* дүзәлдилир, бу сөздән *өртүнди* дә дүзәлдилир. Бу сурәтлә иттихаз тәшкил етмәк иттихаза јарајан һәр шеј һаггында чаридир. Мәсәлә: *тон*— (палтар) сөзүндән *тонанды* јараныр ки, бу да «кејинди», «палтар алды», «палтар кејди» демәкдир.

МУШАРӘКӘТ (ГАРШЫЛЫГЛЫ) ҺӘРФИ

Мүшарәкәтин һәрфи һәрәкәтин ичра тәрзини ифадә едән ш кими сакин ш-дыр. Мәсәлә: *урды* фе'линдән *урышды*, *санчды* фе'линдән *санчышды* кими. *Санчыш күнү* тә'бирин дә бурадан алынмадыр.

Мүшарәкәт мұзареда *урушур*, мұстәгбәл дә *урушға* олур. Әкәр мүшарәкәт үчүн мәчһул фе'л дүзәлтмәк иста-нилисә, гијаса көрә *урушулды*, *санчулашды* демәк лазым кәлир. Лакин бунларын һеч бириси ишләнмир.

МУЗАРЕӘТ ҺӘРФИ

(Фе'лин музаре олдуғуну көстәрән һәрф)

Музареәт һәрфи сакин р-дан ибарәтдир. Мәсәлә: *турур*, *кәлүр*, *сыр* (сындырыр) кими. Бу сон ики фе'лдә *јијүр*, *сыјүр* демәк дә олар. Јә'ни фе'л жалныз бир һәрфдән ибарәт олса фе'ли гүввәтләјдирмәк үчүн она даһа бир һәрф әләвә едирләр. Мәсәлә: *јүјүр* фе'линдә олдуғу кими. Лакин әксәрән *јүр* дејирләр.

Мазин әләмәтини *д* тәшкил едир. Мүгабили фәтһәли вә ја кәсрәли олурса, бу *д* кәсрәли, зәммәли исе мәзмум олур. Мәсәлә: *турду*, *олтурду*, *барды*, *берди* кими.

Түркмәнчә исе *д* данм кәсрәлидир. Мәхрәчләрин јахын олдуғундан *д* јеринә *т* кәлир.

ҺӘРФЛӘРИН АРТЫРЫЛМАСЫ ВӘ ЈЕРЛӘРИ,
ҺӘРФ-И БӘДӘЛ ВӘ ҺӘЗФ,
ҺӘРӘКӘНИН НӘГЛИ ВӘ ТӘШДИД

Һәрфләрин артырылмасы

[Сөзләрин сонуна] һәрфләр ики һалда артырылыр: *иш-тигаг* (сөздүзәлтмә) вә *тәсриф* (сөздәјишмә заманы. Артырылан һәрфләрин јерләри тә'јин едилркән заһир олачагы үзрә, иштигәт әсл илә *фәр'* (фе'ли сифәт) үзәринә, тәсриф исе *фәр'* илә әслин үзәринә дәләләтдир. Артырылан һәрфләр бунлардыр: *Р, Н, С, Ч, Д, З, К, Г, Ј, М, Ш, Л, В*

Р һәрфинин артырылдығы јерләр

1. Заманы һал үчүн олан мұзаре фе'лләриндә. Мәсәлә: *кәлүр*, *алур* кими.
2. Исимдән фе'л дүзәләндә. Мәсәлә: *кајғу* сөзүндән фе'л дүзәләндә *кајғурды* дејилдији кими, *бәлкү-дән бәлкүрди*, *аг-дан ағарды*, *гызыл-дан кызарды*, *јашыл-дан јашарды*, *боз-дан бозарды* дејилмәкләдир. Рәнкләрә дәләләт едән адлардан бу јолла фе'л тәшкили мұтләгдир.
3. Өзүндән әввәл ишләнән л илә биркә чәмдә әләвә едилр. Мәсәлә: *ат*—*атлар*, *ит*—*итләр*.
4. Фе'л чәмә аид едилдикдә. Мәсәлә: *кәлдиләр*.
5. Тәфдилә дәләләт едән *раг* вә *рәк-дә к* вә *г* илә биркә. Мәсәлә: *јек*—*јекрәк*, *јаман*—*јаманраг*.
6. Өзүндән әввәл ишләнән *д* илә биркә тә'дијә үчүн олан *дур* ләфзиндә. Мәсәлә: *минди* фе'ли тә'сирли олдуғу заман *миндурди* олур. Бә'зән *д* дүшүр вә бу төгдирдә жалныз *р* галыр. Мәсәлә: *иш* тә'дијәсиндә *ишур*—дејилр, һалбуки әслиндә *ишдур* олмалыдыр.

1. Иттихаз (гајыдыш) мә'насыны ифадә етмәк үчүн сакин олдуғу заман. Мәсәлә: *јастады* фе'линнән *јастанды*, *өртти* фе'линнән *өртүндү* кими.

2. Мәчһул фе'лдә (бу хүсүсдә ајрыча мә'лумат вериләчәкдир). Мәсәлә: *једи* фе'линин мәчһулунда *јенди*, *сынады* фе'линин мәчһулунда *сынанды* кими.

3. Исм-и мәф'улда. Мәсәлә: *сынаныш* кими.

4. Әр сөзүнүн чәминдә. Мәсәлә: *услу әрәләр көрдүм* (ағыллы адамлар көрдүм) — дејилдији кими, *анлар әрән услулардыр* дејилмәкдәдир.

5. Мүгабилиндә фәтһәли *к*, јахуд фәтһәли *ғ* олдуғу һалда исм-и файлдә мүбалиғәјә (мүбалиғәли исм-и файлә, јахуд мүбалиғә формасына) дәләләт етмәк үчүн. Мәсәлә: *кәләкән* (кәлән), *бараған* (кәдән) кими. Мүбалиғә формасы олан *күләч* мүстәнадыр. Нүмунәси (гијас) *күләкән* олуб түркләрнин данышығында ишләнир.

6. Мүгабили сакин олан *к* вә *ја* *ғ* илә бәрабәр мазни мә'насында нисби (мөвсул) олан исм-и файл вә исм-и мәф'ула дәләләт етмәк үчүн бир *н* артырылыр. Мәсәлә: *кәлкән* вә *барған* кими ки—*кәличи* вә *кедичи* демәк олуб—*адам кәлди*, *адам кетди*—мә'насындадыр. Јенә дә *дәпәләнкән*—о адамки өлдүрүлдү, *урулған*—о адам ки вурулду, *берилкән*—о адам ки верилди—кими.

7. Мүгабилиндә *к* мәксурә илә бәрабәр мәфтуһ оларатәсгирә (кичилтмәјә) дәләләт етмәк үчүн. Мәсәлә: *гул* кичилтмәсиндә *гулкинә*, *ат* кичилтмәсиндә *аткинә* дејилир.

8. Бәһс-и мәхсусунда зикр едиләчәк үзрә, фәтһәли *б* дан сонра сакин *н* артырылыр. Мәсәлә: *кәлубән* кими.

9. Сакин олдуғу һалда *тогсан* вә *сәксән* сөзләриндә әләвә едилир. Бурада *н*-ин даһил олмасы әсли е'тибарилә *сәкиз* вә *токуз*-дан ибарәт олан әдәлләрнин он дәфә тәсниф едилдијинә дәләләт етмәкдир.

10. *Самас* сөзүндән фе'л иштигаг едилдикдә (сөздүзәлтмә), исми илә фе'ли бир-бириндән ајырмаг үчүн бир *н* әләвә едилир. Мәсәлә: *сәмсанди*—исрар етди кими.

С һәрфинин артырылдыгы жерләр

1. Икинчи һәрфи сакин олан һәр бир ики һәрфли исимдә. Түркмәнчәдә кичилтмә әләмәтләри олан *чуг* вә *чүк*-дән сонра сакин оларат бир *с* һәрфи әләвә едилир. Мәсәлә: *гулчугас*, *итчүкәс* кими.

2. Үчүнчү шәхс тәкдә нисбәт шәкилчли исимин ахыры

һәрәкәли олдуғу тәгдирдә бир *с* әләвә едилир. Мәсәлә: *гочасы*, *атасы*, *улусу* вә *гарысы* кими.

3. Биринчи, икинчи вә үчүнчү шәхсин инкарынын бүтүн формаларында. Мәсәлә: *кәлмәс*, *кәлмәсләр*, *кәлмәссән*, *кәлмәссиз*, *кәлмәсмән*, *кәлмәсбиз* кими.

4. *Кәшкә* сөзлү чүмләннин хәбәри фе'л олмадыгы вә тәшдидли, фәтһәли олдуғу вә мүгабилиндә кәсрәли *м* олдуғу заман *с* әләвә едилир. Мәсәлә: *кәшкә Сәнчәр күләрмиссә иди*, *кәшкә Сәнчәр әвдәмиссә иди* кими.

5. «Әкәр дејилсә» ифадәсинин гаршылығы *дәкулмиссә* сөзүндә. Мәсәлә: *Сәнчәр дәкулмиссә Сонкур турмыс иди* кими.

Һәрфинин артырылдыгы жерләр

1. Фе'л ичра едилиркән файлин нә һалда олдуғуну көс-тәрән сөзләрдә сакин вә гијаси оларат данма зијадә едилир. Мәсәлә: *соруб*, *кәлиб*, *кириб* кими. Бә'зән фе'лин ахырындакы *л*-дән сонракы әлиф *ј* һәрфи илә әвәз едилир. Мәсәлә: *сөзләјүб*, *ағлајүб* кими. Сакин олуб вә бир сакин *б* илә бирләшинчә *әлиф* тамамилә ләғв едилир. Мәсәлә: *сөзләб*, *аглаб* кими.

Гејд: һала дәләләт едән *б* һәрфинин ахырында бир *н* һәрфинин артырылмагы һаггында *н* һәрфи бәһсиндә мә'лумат верилмишдир.

2. Рәнки билдирән сөзләрдә *б* сакин олдуғу һалда артырылыр. Ејни заманда сөзүн илк һәрфи тәкрат едилир. Мәсәлә: *сары*—*сапсары*, *гызыл*—*гыпгызыл* кими.

Бу шәкилдә сөз мүбалиғәјә дәләләт едир, јә'ни—*чок сары*, *чок гырмызы*. Лакин бу кими сөзләри бә'зисиндә *б* һәрфи *м* һәрфинә чеврилир. Бу хүсүсдә ајрыча мә'лумат вериләчәкдир.

Т һәрфинин артырылдыгы жерләр

Тә'сирлијин ифадәси үчүн гијаси вә дүзкүн оларат нәһа-јәт мүтәһәррик фе'лләрә бир *т* һәрфи әләвә едилир. Мәсәлә: *дәпәлә*→*дәпәләт*, *јури*→*јүрүт* кими.

Ч/Ч һәрфинин артырылдыгы жерләр

1. Сөзүн һәр һансы бир сәнәтә нисбәт едилдији һалда јалныз бир *ч* әләвә едилир. Мәсәлә: *ашич*, *јачы* кими.

2. Сифәтин сәнәт һалыны алдығына дәләләт етмәк үчүн. Мәсәлә: *барычы*, *кәличи* кими. *Алим* мә'насында оларат

ишлэнэн билкэ-нин к илэ ишлэнмэси гижаса мүхалифдир. Бунун гижаси исм-и файл бəһсиндэ зикр едилдији вəчһилэ биллчи-дир.

3. Мүбалиғали исм-и файл дəлалəт етмəк үзрə гижаса мүхалиф олараг күлəч сөзүндə ч ишлэнмишдир.

4. Əввəлчə бəһс едилдији кими г вə к илэ кичилтмə əламəти олан чуг вə чук сөзлəриндə артырылмышдыр.

5. Исм-и мəkанə дəлалəт етмəк үзрə фəтһəли г вə к илə артырылыр. Мəсəлən: *кəлəчəк, турачəг* кими.

6. Мүстəгбəл үчүн олан исм-и файлдə, фəтһəли д-дэн сонра мəkсур олараг зијадə едилир. Мəсəлən: *олдачы* кими.

7. Мəһəббəти ифадə етмəјə мəхсус едилэн кичилтмəјə дəлалəт етмəк үзрə фəтһəли олараг *саруча, гарача, агча* сөзлəриндə əлавə едилир. Лакин сөзүн сонундакы а узадылыр.

Д һәрфинин артырылдығы јерләр

Мазинə дəлалəт етмəк үчүн зəммəли, јахуд кəсрəли фе'лə јалныз бир д əлавə едилир. Мəсəлən: *кəлди, турду* кими. Бундан башга əввəлчə бəһс едилдији вəчһилə дикəр һəрфлəрлə дə əлавə едилир. Бу гəбилдэн олараг кəлəчəјə аид олан исм-и файл дəлалəт етмəк үзрə кəсрəли ч-дэн əввəл *олдачи* дə зијадə едилдији кими, тə'сирли фе'лин *дур* лəфзиндə дə сакин р һəрфи илə биркə артырылыр. Бə'зэн бу лəфздə д һəрфи т-јə дəјишир. Мəсəлən: *тур* кими.

Гејд: Əкəр бə'зи фе'ллəрдə мазинə əламəти галын вə инчə т-илə ишлэнирсə дə бу гижаса тамамилə мүхалифдир. Зира мазинə фе'линин əсл əламəти д-дир вə əксəр мазилəр јалныз д илə ифадə едилир. Һалбуки галын вə инчə т илə ишлэнилэнлəри чох аздыр.

Бир шејин чох ишлэнмэси онун əсл, аз ишлэнмэси исə фəр' олдуғуна дəлалəт едир.

З һәрфинин артырылдығы јерләр

З һəрфи сакин олдуғу һалда гижас əкси (хилаф) олараг *к*, *к* вə *р* һəрфлəриндэн бири илə тə'сирли фе'л тəшкили үчүн ишлэнир. Мəсəлən, *турғуз, көркүз, тамзур, əмзур* кими.

Г һәрфинин артырылдығы јерләр

Г ашағыдакы һалларда артырылыр:

1. Əввəлчə зикр едилэн вəчһилə тəсғир (кичилтмə) əламəтлəри олан чуг вə чук лəфзиндə.

2. Е'дада дəлалəт етмəк үчүн кəсрəли л һəрфи илə бə-рабəр. Мəсəлən: *јамалыг* кими.

3. Исимдə мəсдəр мə'насы нəзəрдə тутулдуғуну дəлалəт етмəк үчүн. Мəсəлən: *балыглыг* кими.

4. Мəсдəр əламəтиндэн сонра мəсдəр мə'насыны тə'кид үчүн. Мəсəлən, *бармаглыг* (кетмəк) кими.

5. Мəсдəрə дəлалəт үчүн фəтһəли м-дэн сонра. Мəсə-лən: *бармаг* (кетмəк).

6. Гејри дүзкүн бир сурəтдə исм-и файл вə исм-и мəф'у-ла дəлалəт етмəк үчүн. Мəсəлən: *ачуг* кими.

7. Галын фе'ллəрдэн тəрəмə исм-и алəтə дəлалəт етмəк үзрə јə зəммəли, јə тəк. Мəсəлən: *бычгу* кими.

К һәрфинин артырылдығы јерләр

1. Инчə (саитли) фе'ллəрдэн (тəрəмə) олан исм-и алəтə дəлалəт етмəк үчүн зəммə илə. Мəсəлən: *кəсəку, билəку* (бүлөв) кими. Јалныз *əлəк* сөзүндə сакин олмасы гижасын хилафындадыр.

2. Мəсдəрə дəлалəт етмəк үчүн фəтһəли м-дэн сонра са-кин олараг. Мəсəлən: *кəлмəк* кими.

3. Мəсдəр мə'насына тə'кид үчүн л-дэн сонра. Мəсəлən: *кəлмəклик*.

4. Исимдэн мəсдəр мə'насы гəсд едилдијинə дəлалəт етмəк үчүн. Мəсəлən: *бəјлик* кими.

5. Е'дада дəлалəт етмəк үчүн. Мəсəлən: *битлик* кими.

6. Тəсғир (кичилтмə) əламəти олан чук шəкилчисиндə зəммəли ч һəрфиндэн сонра сакин олараг.

7. Исми мəkан əламəти олан чəк лəфзинə фəтһəли ч һəрфиндэн сонра.

8. Мəфтуһ олараг мүбалиғали исм-и файлдə зијалə еди-лир. Мəсəлən: *кəлəкən* кими.

9. Əввəлчə зикр едилдији кими *кинə* илə *јəкрəк* сөзлə-риндə.

10. Ичтима мə'насына дəлалəт етмəк үчүн зəммəли вə мүгабили фəтһəли олдуғу һалда əдəдлəрə. Мəсəлən: *икаку, учəку, дəрдəку, бишəку, јидəку* кими ки, бунлар топлу олан ики, үч, лəрд, беш, једди — демəкдир. Ејни тəрздə *сəккиз* əдəдинə к һəрфинин əлавə едилиб дејилдији ешидилмəмиш-дир. Лакин гижаса көрə *сəксəку* лəзым кəлир. Ајрыча ејни к һəрфи *бирəку* сөзүндə ишлэнир.

11. Кечмиш заман фе'линин ахырына əввəл к, ондан сонра чə əлавə едилир. Бу шəкилдə тəркиб эрəбчəнин *маһма* илə тəркибинə ујғун кəлир. Лакин фе'лдэн əв-вəл тəјмə сөзү ишлэнирсə, бу «һəр лəфə» мə'насыны ифа-

дә едир. Мәсәлән, *тәймә кәлдукинчә ағырлагамән* вә *Сәнчәр тәймә кәлдукинчә ағырлагамән* кими.

12. Мүфрәд икинчи шәхс үчүн олан әмри тә'кид мәгсәди илә сакин *л* илә биркә. Мәсәлән: *кәлкил, күлкил* кими.

13. Нәһәјәт *сүпүр* фе'линдән төрәмә олан *сүпүркә* сөзүндә.

Һәрфинин артырылдығы јерләр

1. Хилаф-и гијас олараг *Ғ* һәрфи *з* илә бәрабәр тә'сирли фе'л јарадаркән. Мәсәлән: *турғуз* кими.

2. Сифәтдән гејрисинә нисбәт едилдикдә зәммәли *л* илә сакин олараг. Мәсәлән: *румлуғ* кими.

3. Мүбалиғәли исм-и файлә дәләләт етмәк үчүн сонунда сакин *н* олдуғу һалда фәтһәли олараг. Мәсәлән: *бараған* (һәмишә кедән).

4. Нисби әвәзлик (мөвсул) олан исм-и фанл вә исм-и мәф'ула дәләләт етмәк үчүн ејни тәрзлә. Мәсәлән: *јаратған јаралдыған** кими.

5. Ичтима мә'насына дәләләт етмәк үчүн зәммәли олараг әдәд исмләринә. Мәсәлән: *алтағу, токсағу* кими ки, мә'на е'тибарилә «топлу алты» вә «топлу догғуз» демәкдир.

6. Мүфрәд икинчи шәхс үчүн олан әмри тә'кид мәгсәдилә — сакин *л* илә бәрабәр. Мәсәлән: *турғул, барғул* кими.

М һәрфинин артырылдығы јерләр

1. Мазн үчүн олан исм-и файлә дәләләт етмәк үчүн сакин *ш* илә бәрабәр.

2. Дахил олдуғу әдәдин он дәфә бөјүдүлдүјүнә дәләләт етмәк үчүн *јәти* вә *алты* әдәдләринә. Мәсәлән: *јетмиш, алтмыш* кими.

3. Әввәлчә зикр едилдији кими, мәсдәр әләмәтләри олан *маг* вә *мәк*-ләрдә. Мәсдәрдә јалныз сакин *м* илә истифадә етмәк дә олар.

Ш һәрфинин артырылдығы јерләр

Ш һәрфинин дикәр һәрфләрлә биркә артырылдығы һаггында *м* һәрфи бәһсиндә мә'лумат верилмишди. Тәк олараг исә *ш* һәрфи:

* Чох күман ки, мүәллиф *јарадылған* сөзүнү нәзәрдә тутмушдуҕ. (Ред.).

1. Гаршылыг — мүшторәк (нөвү) көстөрмәк үчүн ишләнир. Мәсәлән: *урушды* вә *санчышды* кими.

2. Һеј'әтә (кејфијјәтә) дәләләт етмәк үчүн артырылыр. Мәсәлән: *миниш* вә *олтуруш* кими.

3. Мәсдәр мә'насында мүбалиғә үчүн ишләнир. Мәсәлән: *уруш* вә *олуруш* кими.

Л һәрфинин артырылдығы јерләр

Л һәрфи әввәлчә дејилдији кими *г* илә *лыг*-ын вә *к* илә *лик* (шәкилчисинин) тәркибиндә ишләнир.

1. Исимдән фе'л тәшкил етмәк истәнилдији заман исмин ахырына фәтһә илә артырылыр. Мәсәлән: *өтрүкләди, отлады* вә *сөзләди* кими. Бу сурәтлә фе'л тәшкили һәр исимдә дүзкүндүр.

2. Фе'лин мәчһулунда вә исм-и мәф'улда *л* һәрәкәсиз ишләнир. Мәсәлән: *урулды, барылды* (кедилди), *урулмуш, барылмыш, урулачы* вә *барылдачы* кими.

3. Һәмчинин мази мә'насы гәсд едилән нисби әвәзликдә артырылыр. Мәсәлән: *берилкән* вә *урулған* кими ки («о [шеј] ки верилди», «о [шеј] ки урулды») — мә'насындадыр.

4. Ичтима әләмәтинин әләвә едилдији сајларда, ејни шәкилчидән әввәл, фәтһәли вә әввәли сакин олараг артырылыр. Саја *л* артырылмасы изафәтә мәхсус олдуғу кими, 3-чү шәхсә дә изафәт едилдији заман ахырында мүтәһәррик (һәрәкәтли) мүзафлара бирләшән *с* һәрфи дә *л* битишдирилир. Мәсәлән: *икәвләси* вә *үчәвләси* кими.

Икинчи шәхсә изафәт едилдикдә *икәвләнүз* вә *үчәвләнүз* олур. Биринчи шәхсә изафәт едилирсә *икәвләмуз* вә *үчәвләмуз* шәклини алыр. Бу үсул *сәкиз* әдәдинә гәдәр беләдир. *Сәкиз* вә *он* әдәдләриндә, мүрәккәб вә ма'туф (бирләшмиш) әдәдләрдә вә нәһәјәт *јүз* вә *бин* ләфзләриндә бу шәкилдә ишләниб-ишләнилмәдији тәдгигә мөһтачдыр.

В һәрфинин артырылдығы јерләр

В һәрфи өзүндән әввәл фәтһәли олдуғу һалда зәммәли олараг топлуға дәләләт етмәк мәгсәдилә сајлара әләвә едилир. Мәсәлән: *икәву, үчәву, дөрдәву, бишәву, алтәву, јәдәду* вә *тоғусәву* кими. *Сәкиз* сајында буна тәсадүф едилмир. Гајдаја әсасән исә *сәкзәву* вә ја *сәксәву* дејилмәси ләзым кәлир. *Бирәву* сөзүндә дә артырылмышдыр. *Он* вә бунун артығында олан сајларда нә *в*, нә *к*, нә дә *г* һәрфләринин артырылдығы сшидилмәмишди. Сајлара артырылдығы кими *в* һәрфи ајрыча *чәтләвүк* сөзүндә дә артырыл-

мышдыр ки, бу да *чатлады* сөзүндөн алынмадыр вә «чат-ламаг сәси» демәкдир.

Һәрфләрин бир-бирилә әвәз олунамасы мәсәләси (бәдәл)

Бу дилдә (түрк дилиндә) һәрфләрин бир-бирилә әвәз олунамасы аз олдуғундан, әвәз олуна һәрфләр дә бу нисбәтдә аздыр. Әсаслары бунлардыр: *һәмзә, г, с, д, сад, т, б, з.*

Һәмзә илә *б* тәбдил олунар. Мәсәлән: *аббаг [annaq]* — *аппаг* дежилдир. Бу сөзүн әсли *аб+аг* олуб *һәмзәнин б* илә әвәз олунамасы нәтижәсиндә бу шәкли алмышдыр. *Г* һәрфи *ғ-ја* кечир. Мәсәлән: *ағарды* кими ки, әсли *агарды*-дыр, чүн-ки *бәјаза аг* дежилр. Ејни заманда *бозғуш-а, дозғуш* дежилр. *Ш* һәрфи *сада* дәјишир. Мәсәлән: *атсыз* кими. *Д* һәрфи *т*-илә әвәз олунар. Мәсәлән: *ишиттурди* кими ки, бунун әсли *ишитдурди*-дир. *Т* һәрфи *д* һәрфинә кечир: *дәмур—тәмур, дутун—тутун, диз—тиз, дәкә—тәкә, дәлу—тәлу, дилку—тилку, дылтаг—тылтаг.* Нечә ки, *т* һәрфи *та-ја* чеврилр. Мәсәлән, *тутты* кими. *Б* һәрфи *м* илә әвәз олунар: *кәмкөк—көбкөк, јамјашыл—јабјашыл.* Һалбуки *јабјашыл—јанјашыл* дежилмәси лазымдыр. *З* һәрфи *сад'а* дәјишмәкдәдир. Мәсәлән: *тогсан* кими ки, әсли *тогзан*-дыр.

Һәрфләрин һәзфи (дүшмәси)

Бу дилдә (түркчә) һәрфләрин дүшмәси аздыр вә ардычыл дежилдир. Анчаг *д, ј, р, һәмзә* вә *г* һәрфләри дүшүр.

Д һәрфи *ичдур, кәчдур, гајытдур* кими сөзләрдә дүшмүш, [бу сөзләр] *ичур, кәчур, гајтур* шәклини алмышлар. *Ј* һәрфи дә *әкир* сөзүндә атылмыш вә әвәзиндә *әкир* ишиләнмишир. *Бирлә* сөзүндә *р* дүшмүш вә *билә* сөзү алмышдыр. *Шимди* сөзүндә *иш*-дән *һәмзә* дүшмүшдүр. Сөз әсли е'тибарилә *ишимди*-дир ки бурада *имди*-дәки *һәмзәнин* һәррәкәси мугабиллиндәки *сакин ш* нагил вә *һәмзәнин* өзү атылмышдыр. Нәһәјәт *г* һәрфи *сычган* сөзүндә атылмыш вә *сичан* шәклини алмышдыр.

Кеминат (идғам)

Идғам бир сөздә вә ја ики сөзүн бирләшмәси заманы тәсәлүф едилр. Бир сөздә *идғам* чох аз тәсәлүф едилр. Буна јалныз *әлли* вә *јассы* сөзүнү нүмунә кәтирмәк олар.

Тәркибләрин еһкамы

Кәлам елә сөздүр ки, тәркиблә хәбәрлик әлагәсинә дәлаләт едир вә үч гисм олур: тәләб, хәбәр вә иһша. Тәләб өзү дә ики гисм олуб һәррәкәтин ичра олунуб-олунмадығына тәләб етмәкдән ибарәтдир. Әввәлән *барғыл* (кет), икинчиси исә *барма* (кетмә) кими. Хәбәрә мисал: *Сәнчәр турмыш; иһша* үчүн нүмунә: *саттым.*

Кәлам иһми чүмләјә вә фе'ли чүмләјә бөлүнүр. Иһми чүмлә мүбтәда илә хәбәрдән ибарәт олур. Мәсәлән: тәркибиндә *иди, кәшкә, саганды* вә бунлара бәнзәр формалардан ибарәт олан чүмләләр иһми чүмләләр олур.

Фе'ли чүмлә фе'л илә фәилдән мүрәккәб олан чүмләдир. Фе'л вә наиб-и фәилдән мүрәккәб олан чүмләләр дә бу гисмә дахилдир.

Бурала илк әввәл иһми гејри-мүәјјән (нәкирә) вә мүәјјән (мә'рифә), фе'лин исә әмр, мази, мүзаре вә башга бу кими формаларындан данышылачаг.

Shoson Boy
TABRIZ

ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘН ВӘ МҮӘЈЈӘН

(Нәкирә вә мә'рифә)

Нәкирә гејри-мүәјјән фәрдә бағланан иһми олуб, ики гисмә ажрылыр: мүфрәд вә мүрәккәб. Мүфрәд *әр* вә *ат* кими ләфзләрдән ибарәтдир. Мүрәккәб исә бә'зән ики иһмидән ибарәт олур. Мәсәлән: *дәвәгушу* кими. Бә'зән исә даһа артығындан тәшәккүл едир. Мәсәлән: *габарчуглу бага* кими. Гејри-мүәјјәнлик бу дилдән фәргли олараг әрәбчәдә тәркибләрдә тәсәлүф едилмиш.

Мә'рифә мүәјјән бир шејә бағланандыр ки, әвәзлик, хусуси иһмләр, ишарә иһмләри, иһси әвәзлик вә бунлардан биринә музаф оланлардан ибарәтдир.

Әвәзлик ики гисмә ажрылыр: *мүнфәсил* (мүстәгил ишләннәр) вә *мүтәсил* (шәкилчиләшмиш оланлар). Мүнфәсил әвәзликләрдә биринчи шәхсин тәки үчүн *мән* вә биринчи шәхсин чәми үчүн *биз*-дир ки, ахырынчыны әсли *миз*-дир. Чәм мә'насыны ифадә етмәк үчүн бә'зән бу әвәзликә *лар, ләр* шәкилчиси илһаг едилр; икинчи шәхс үчүн *сән*, икинчи шәхсин тәснијә вә чәми үчүн исә *сиз* ләфзләри ишләнр. *Мән, сән, биз* вә *сиз* кәламын һәм әсл вә һәм дә икинчи дәрәчәли (тали) чүзләриндән олараг истифадә едилр. Үчүнчү шәхсин тәки үчүн *ол* вә *он*, тәснијә вә чәми үчүн исә *онлар* ләфзи ишләнр. Бунун әсли *оллар*-дыр. Биринчи *л* һәрфинә чеврилмиш вә *лар*-дакы *л* һәрфинин фәтһәсинә тәбә олараг һәмзәси фәтһәли едилмишир вә *сакин н* һәр-

финә мане олмур. Лакин кәлимәнин (сөзүн) биринчи л һәрфи атылдыгдан сонра әслиндә олдуғу кими *олар* шәклиндә тәләффүз едилир. Түркмән дилиндә исә һәмзә б һәрфинә чеврилдијиндән *булар* тәләффүзүнү алмышдыр.

Биринчи шәхсин тәки үчүн мүттәсил (шәкилчиләшмиш олан) әвәзлик сакин м-дир. Мәсәлә: *гулум* кими. Икинчи шәхсин тәснијә вә чәминдә н үзәринә з һәрфи артырылыр. Мәсәлә: *гулунуз* кими. Бундан башга бу әвәзликләрин ишләймәси һаггында лазым олдуғча дикәр бәһсләрдә дә мәлумат вериләчәкдир.

ХҮСУСИ ИСИМ

Хүсуси исим шәхс ады билдирир вә тәк олур. Мәсәлә: *Сунгур*; ики адын бирләшмәсиндән дүзәлир: *Агбуға*; исим вә фе'лдән ибарәт олур: *Ајдоғды*; мүртәчил шәкилдә (гондарма, көзләнилмәдән) ишләдилир: *Галавун*; (үмуми) исимдән алынма олур: *Лачын*; фе'лдән дүзәлдилир: *Букти*, *Сәнчәр*→*Санчар*.

ИШАРӘ ИСИМЛӘРИ

(Әвәзликләр)

Јахыны көстәрән мүфрәд ишарә исми *бу-дур*, *узаг* үчүн исә *ол* ишләнир. *Узагы* көстәрмәјә мәхсус олан *ол* әвәзлик бәһсиндә зикр едилдији вәһнилә, [бу әвәзлик] мүфрәд үчүнчү шәхс әвәзлији арасында ејинјәт тәшкил едилр. Јахына дәләләт едән ишарә исминин чәми *булар*, *узаг* үчүн исә *анлар-дыр*. Бу сөзүн әвәзлик бәһсиндә чәми гајиб үчүн ишләнилдији зикр олунмушаур. Бундан долајыдыр ки, үчүнчү шәхс әвәзлијинин чәми илә ишарә исминин чәми үмумидир (мүштәрәкдир).

Мәканы көстәрмәк үчүн ики ишарә исми вардыр. Мәсәлә: *бунда* — бурада вә *анда* — орада.

НИСБИ ӘВӘЗЛИК

(Мөвсул)

Мөвсул *силә* (бағлама) бахымындан үч ләфз ишләнир. *Силә* зәрф олдуғда мөвсул кәсрәли *к* илә ифадә едиллир. Мәсәлә: *бу, әвдәкинин гулыдур* вә *ја бу, әвдәкиләринин гулыдур* кими. *Силә* исми чүмлә олдуғу заман мүфрәд мөвсул *ол ким*, чәми исә *анлар ким-дир*. Мәсәлә: *ол ким, гоңасы көркүдур, әвдәдир*,—*анлар кими, гуллары көркү-*

дур — *әвдәдир* кими. *Силә* фе'ли чүмлә олурса, фе'л ја мазн вә ја мүстәгбәл олур. Мазн олдуғу заман галын исә ган, јүнкүл исә *кән* ләфзләри ејни фе'лин ахырында әләвә едиллир: Мәсәлә: *көрдүм сәни урганы, вә јаратган, кәлкән кими* ки, мә'насы «о адамы көрдүм ки, сәни вурду», «о ки јаратды», «о ки кәлди» демәкдир. Мазн фе'лдән мөвсулу *ған*, *јахуд кән* олмагла бәрабәр, мүстәгбәл фе'линдән тәшәккүл едән *силәнин* мөвсулу (нисби әвәзлији) олан *ол ким* вә *онлар ким-дән* сонра да мазн зикр едилә биллир. Мәсәлә: *онлар ким турдылар әвдә* кими. Фе'ли бағлама мүстәгбәл фе'ли олдуғу тәгдирдә гәсд едилән мә'наја көрә мөвсул *ол ким, анлар кимдир*. Јә'ни мүфрәд гәсд едилдијиндә *ол ким* вә тәснијә илә чәмдә *онлар ким*.

Силәнин хәбәр чүмләси, зәрф, ја чәрр вә ја мәчрур (јөнлүк вә јијәлик һалда ондан асылы олан сөз) олмасы шәртдир. Мөвсул кәсрәли *к* олдуғу заман *силә* анчаг зәрф вә ја чәрр вә мәчрур олур, белә һалларда *силә* мөвсулдан габаг олмалыдыр. Дикәр мөвсулларда исә *силәнин* чүмлә истәр зәрф, истәрсә чәрр вә мәчрур олсун, нисби әвәзликдән (мөвсулдан) сонра олмасы лазымдыр. *Силәси* чүмлә оланларын мисалы габагчадан зикр едилмишдир. *Силәси* чәрр вә мәчрур оланлара исә *анлар ким әвдәдур көркүләрдур* вә *анлар ким алнындадур* бәкләрдур* нүмунә ола биләр.

Ол ким вә *анлар ким* мөвсулуну *силәдән* мәф'ул илә ајырмаг олар. Мәсәлә: *ол ким Сәнчәрни урды кәлди* кими. Шәрт чүмләси дә мөвсула *силә* олараг ваге олур. Мәсәлә: *кәлди ол ким көрсән севкәсән* кими. Бурада *көрсән-дәки* с шәрт әдаты, *н* исә икинчи шәхс шәкилчисидир.

МУЗАФ

Бә'зән исимләр зәмирә (мәнсубијјәт шәкилчисинә) изафәт едиллир. Мәсәлә: *гулум, гулумуз, гулун, гулунуз, гулы, гуллары* кими. Бу хүсусда изафәт бәһсиндә мәлумат вериләчәкдир. Гаиб замиринә (үчүнчү шәхс мәнсубијјәт шәкилчисинә) изафәт едилән исми ахыры сакин исә кәсрәли олмалыдыр: Мәсәлә: *гулы* кими; саит олдуғу заман исә кәсрәли бир *си* әләвә едиллир. Мәсәлә: *гоңасы, улусы, гарысы*. Бә'зән белә музафлар хүсуси исимләрә, ишарә исимләринә вә мөвсул исимләрә изафәт едиллир. Мәсәлә: *Сонгур гулы, бунун гулы, кимин гулы* кими.

Әрәб дилиндән фәргли олараг түркчәдә гејри-мүәјјәнлик вәзијјәтинә салмаг үчүн мувафиг әдат јохдур. Исим

* — *алнындадур* — «сәнин гаршындадыр» (Ред.).

ган, сөвкәмән аны дежилир. Бу чүмлэдә ким суал эвэзлији, бол- фе'л вә -са шэрт адаты олур. Түркләрдә шэрт мән'насыны ифада едән исим јохдур. Шэрт мән'насы гәсд едилмәк истифадәсә, әввәл исим сонра фе'л вә бунун ахырына шэрт адаты әлавә едилир. Мәсәлән: турган «дуран» мән'насында олуб болды фе'линин хәбәридир, сөвкә кәләчәјә хас олан мүзарә фе'лдир. Түркләр белә һалларда әрәбләр кими мүс-тәгбәли гәсд едәрәк мази фе'л формасындан истифадә ет-мәзләр. Мәсәлән: мән сөзү сөвкә фе'линин фаили олан биринчи шәхс әвэзлијидир. Аны исә сөвкәмән фе'линин мәф'улу олан әвэзликдир.

Чәмдә кимләр болсалар турғанлар сөвкәмән анларыны дејилир. «Адамлар чымыш олдулар» мүгабилиндә киши-ләр чымышлар болдылар дејилир. Лакин болдылар чыг-мышлар кишиләр дә демәк олар. Болды сөзүнүн әксәр истифадәси чинс исимләриндә вә онларың кејфијјәтиндә олан сифәтләрдә олуб сифәт-и әразидә истифадә олунур. Гијасә керә буңларда да истифадәси мүмкүндүр.

Түнәди фе'ли бүтүн вәзијјәтиндә болды кимидир. Мәсә-лән: Сәнчәр күлә түнәди: «Сәнчәр күләрәк кечәләди» деји-лир. «Һарада кечәләдин?» мүгабилиндә исә ганда түнәдин? дејилир.

«Јох» мән'налы дәкүл сөзүнә кәлдикдә, онун истифадәси беләдир. Мәсәлән: «Сәнчәр харич дејилдир» үчүн Сәнчәр чымыш дәкүл дејилир. «Адамлар харич дејилләр» үчүн кишиләр чымыш дәкүлләр, дејилир. «Харич дејилик» үчүн чымышлар дәкүлиз, «харич дејиләм» үчүн исә чымыш дәкүл мән дејилир. Үмумијјәтлә, дәкүл сөзү, әрәбчәнин ләјсә мән'насында ишләнәндә, фе'лә илһаг едилән чәм әлә-мәти она да әлавә олунур. Лакин ма мән'насында ишләнәр-кән бирләшмәз.

«Сәнчәр һарада иди?» үчүн Сәнчәр гајда иди?, «Һарада идин?» үчүн гајда идин? дејилир. Гајда сөзүнү фе'лдән сон-раја гојмаг олмаз. «Дөјүш нә заман иди?» үчүн санчыш гачан иди? дејилир. Гајда сөзүндә олдуғу кими, гачан сөзү-нү дә фе'лдән сонраја гојмаг олмаз. Лакин мәзкур мисал-лардакы Сәнчәр илә санчыш сөзләринин фе'лдән сонра олмасы мүмкүндүр. Мәсәлән: гајда иди Сәнчәр? вә гачан иди санчыш? дејилир. Бу ики чүмләјә бәнзәјән тәркибләрин һөкмү дә беләдир. «Дуран ким иди» мән'насында турган ким иди? дејилдији кими, ејни заманда ким иди турган? да де-јилир. «Дуранлар кимләр иди?» мән'насында исә турғанлар ким идиләр? дејилир, лакин кимләр идиләр турғанлар? да дејилир. «Адамлар харич идиләр» мән'насында

чыгмышлар иди кишиләр дејилдији кими, кишиләр чыг-мышлар идиләр дә дејилә биләр.

Әкәр иди фе'ли әввәлчә инкар едилиб сонра тәсдиг олун-маг истифадәсә, бу тәгдирдә «Мәкәр дуран Сәнчәр дејил-димми?» әвэзиндә Сәнчәр дәкүлди мәкәр турмыш дејилир.

Дәкүлди сөзү әсли етибарыјла дәкүл иди-дән ибарәт-дир. Сонрадан зикр олундуғуна керә бу сөзүн ики чүр исти-фадәси вар. «Сәнчәр олмазмы мәкәр дурмыш» чүмләси «Сәнчәр булмагај мәкәр турмыш» шәклиндә дејилир ки, иди фе'линин мүзарәси олмадығындан јеринә булмагај гојул-мушдур.

Галын б илә болды сөзүнүн истифадә јолу беләдир: «Сән-чәр алим олду» јериндә Сәнчәр билкә болды дејилдији кими болды билкә Сәнчәр вә болды Сәнчәр билкә (Сәнчәр болды билкә олмалыдыр. — З. Б.) дә дејилир ки, иди-дән фәргли олараг болды чүмләнин һәм башында, һәм орта-сында, һәм дә сонунда ишләдилир. Чүнки иди-нин хәбәри иди-дән сонра ола билмәз, иди уру турур дејилмәз, иди-дән тәхир ола билмәз. Иди һеч олмаса өзүндән әввәлки ики ис-мә (ким иди турган) вә ја хәбәрә (уру турур иди) бирләш-мәлидир. «Алим олдум» јеринә билкә болдум, «алим ол-дун» әвэзинә исә билкә болдун дејилир. Лакин болдум билкә шәклиндә сөјләмәк дә олар. Түркләрдә хәбәрин гази, әмир, вәзир кими исм-и чинс олмасы илә дуран, отуран кими фе'ли сифәтлән олмасы арасында фәрг вардыр. Хәбәр исм-и чинс олдуғу заман чүмләнин әввәлиндә дә вә ахырында да кәлә билдији һалда отурмаг вә дурмаг кими фе'лләрдән дүзәлән фе'ли сифәтләр анчаг чүмләнин фе'лә тәгдим едәрәк әввәлиндә ишләдилир вә турур болдун шәклиндә дедик-ләрн кими ешидилмишдир. Гара, көј вә узун кими сифәт-ләр дә фе'ли сифәтләрдән фәргли олараг чүмләнин әввәлин-дә вә сонунда ола биләр. «Алим олдуруз» әвэзиндә болду-руз билкәләр дә дејилдији һалда, «дуранлар олдуруз» је-риндә анчаг турурлар болдуруз демәк олар.

Әкү сөзү әрәбчәнин ләјсә вә ма мән'наларында ишләнди-јиндән «харич дејилсиниз» әвэзиндә чымышлар дәкүлләр-сиз вә чымышлар дәкүлсиз вә нәһајәт чымыш дәкүлсиз дәјә ики шәкилдә дејилир. Нә хәбәр вә нә дә хәбәрдән га-баг кәлмәси лазым олан исимдән һеч бири дәкүл сөзүндән сонра зикр едилмәз. Нәмчинин дәкүл-үн хәбәри исимдән габаг олмаз, јәни әввәл Сәнчәр, сонра чымыш вә даһа сонра дәкүл зикр олунур. Дәкүл сөзү олан чүмлэдә хәбә-рин исбаты мәгсуд исә, лакин «мәкәр Сәнчәр бәј дејилдир» әвэзиндә Сәнчәр дәкүлдүр мәкәр бәк дејилир. Мәкәр ләф-зи һәрф-и истисна олуб фарс дилиндән көтүрүлмәдир вә

түркмәнләр тәрәфиндән дә исте'мал едилир. Мәсәлән: «сә-нинн јанына анчаг сабаһ кәләрәм» әвәзиндә *мән кәлмәсмән саға мәкәр танда* дејилир. Чүмләннн тәһлилинә бахылырса *кәл—фе'л, мә—инкар шәкилчиси вә с—һәрф-и мәһфи әләмәтидир. Мән—мән—мә'насында биринчи шәхс әвәзлијидир. Саға—нын әсли санға—дыр. Лакин чох ишләндијиндән һәр-фи чыхарылмышдыр. Надир вахтларда әсли ишләнир. Фа јөнлүк һал әләмәтидир. Мәкәр—һәрф-и истисна, тан—сабаһ вә да әдат-и зәрфиир.*

Һал-һәрәкәтин баш верилмәсинә аз галдығыны ифадә едән *јазды* илә *башлады* сөзләринин ишләнмә шәкли беләдир. Мәсәлән: «аз галды ки, Сәнчәр галхсын» јеринә *Сәнчәр тура јазды* дејилир. «Сәнчәр галхмаға аз галыр» јеринә *Сәнчәр тура јазар* чүмләси ишләнир. «Сәнчәр галхмаға башлады» јеринә *Сәнчәр тура башлады* дејилир. Буларын хәбәрләри анчаг һал сифәси илә олуб мази вә мүзарә илә олмаз. Нәмчинин хәбәр олан *тура* сөзү исим олан Сәнчәр-дән габаг олмаз. *Јазды* әслиндә «хәтә етди» мә'насында олуб «јахынлашды» мә'насы үчүн дә ишләнмәкдәдир. *Јазы јазды* мә'насында да олур.

КӘШКӘ ВӘ ОХШАРЛАРЫ

Кәшкә сөзү түркчәдә «нә олајды» мә'насындадыр. Бу сөз әрәбчәннн *ләјтә*-синә синоним олуб фарс дилиндән көгү-рүлүб. Мәсәлән: «нә олајды Сәнчәр күләјди» чүмләси *кәшкә Сәнчәр күләрмиссәјди* шәклиндә дејилир. Тәһлил нәти-чәсиндә *кәшкә* «нә олајды», *күләр* «күлмәк» мәсдәриндән фе'л-и мүзарә, *миссә* *кәшкә* сөзүнүн тә'кидинә мәхсус олуб кәнар едилмәз вә нәһәјәт *јиди* әслиндә *иди* олуб һәмзәннн *ј-јә* дәјишмәсијлә бу шәкли алыб.

«Нә олајды Сәнчәр евдә олајды» чүмләси *кәшкә Сәнчәр әвдәмиссәјди* шәклиндә ишләнир. *Кәшкә*-нин хәбәри фе'л олдуғундан хәбәр *миссә* ләфзи илһаг едилмәз. Мәсәлән: *Кәшкә Зәјд чыгсајды* кими ки, бура с һәрфи арзу билдирир. Бу тәғдирдә бу чүмлә әрәбчәјә дәјишәндә *лав, ләјтә* «нә олајды» вә *са* кими ики арзу һәрфини өзүндә сахлајыр.

Ким ләфзи исә һәм исм-и шәрт вә һәм дә *ол* ләфзинә табе исм-и мөвсул олдуғу кими ки—*инна мәфтуһә*—мә'на-сына һәрф дә олур. Мәсәлән: *билдүм ким Сәнчәр күләрдүр* вә *билкил ким, гочан Сәнчәрдүр* кими.

Түркчәдә әрәбчәннн *лә'әллә* вә *кәәннә* мә'наларыны ифадә едәчәк һәрф јохдур. Буларын мә'налары фе'л илә *булар ким Сәнчәр кәлкәј* дејилир.

исә *булғај*-ын мә'насыны тә'кид едир вә *кәлкәј* дә «кәлир» мә'насыны ифадә едән бир фе'лдән ибарәтдир.

Кәәннә мә'насы исә «бәнзәр» мә'насында олан *огшар* фе'ли илә ифадә едилир. Мәсәлән: «Санки Сәнчәр аслан-дыр» әвәзиндә *Сәнчәр арсланға огшар* дејилир. Бурада *ғ* јөнлүк һалын әләмәтидир. Ајрыча *огшар Сәнчәр арсланға* вә *огшар арсланға Сәнчәр* демәк дә олар. Бу мисалда *огшар* сөзү тә'хир едилә биләрсә дә әввәлки мисалдакы *булғај* сөзү тә'хир едилмәз, чүнки *огшар* сөзү бурада һәр нә гәдәр *кәәннә* мә'насында ишләнилмишсә дә, өз фе'л олмаг хүсусијјәтини сахлајыр вә фе'лә чаиз тәсриф буна да аидир. *Булғај ким* исә *лә'әллә* мә'насыны тәмсил едир вә фе'лдән фәргли олараг тәсриф едилмир.

Киб илә *ләјин* лифзләри дә *кәәннә* мә'насында ишлә-нир. Лакин булар *мисил* сөзүнә синонимдирләр. Мәсәлән: *Сәнчәр арслан кибидүр, Сәнчәр арсландагындүр* вә *Сәнчәр арсланләјиндүр* дејилир. Сән ики мисалда *дүр* ләфзини кә-нар етмәк дә олар. Түркчәдә *мүзафи* вә тә'хирдән ибарәт олан изафәтдәки әсас үзрә *киби* илә *дағын* ләфзләрини сөзүн сонуна әләвә етмәк лазымдыр.

ӨРӘНЛӘДИ, САҒЫНДЫ ВӘ БИЛДИ СӨЗЛӘРИ

Өрәнләди «зәнн етди» мә'насындадыр. Бу сөз һәгигәтдә нисби ада бағлыдырса, әрәбчәдә олдуғу кими, түркчәдә дә заһирән ики мәф'улла ишләдилир. «Әмири ајағүстә зәнн етдим» чүмләси *бәјни өрәнләдүм турур* шәклиндә дејилир; «Әмири минән зәнн етдим» јериндә исә *бәјни бинәр өрәнлә-дүм* ишләнир. Беләликлә әввәлки мәф'ул тә'сирлик һалда, икинчи мәф'ул исә фе'л-и мүзарә сифәси үзрә бирләшдири-лир. *Өрәнләдүм* һәр ики мәф'улдан сонра да ишләдилә би-ләр. Бу ән дүзкүн јолдур. Нәмин фе'лин мәф'улдан сонра кәлмәси мүмкүн олдуғу кими, бә'зән ики мәф'улун арасында да зикр олуна биләр. Нәр ики мәф'ула әввәл кәлмәси исә сон дәрәчәдә надирдир. Бир кимсә бу шәкилдә данышарса, бу дилин јабанчысы олдуғуна һөкм чыхармалыдыр.

«Санды» мә'насында олан *сағынды* сөзү ки түркмәнләр-дә *санды* шәклиндә тәләффүз едилир, бүтүн вәзијәтләрин-дә *өрәнләди* — сөзү кимидир.

Билди сөзү дә бүтүн һалларында *сағынды* вә *өрәнләди* кимидир. Лакин бир мәф'ула аид олараг да ишләнир. Мә-сәлән: «Сәнчәри таныдым» јеринә *Сәнчәри билдүм* деји-лир. *Ким* битишдиричи баглајычысы бу фе'лләрдә (*өрән-ләди билди сағынды*) ики мәф'ул мәгамында олур. Нәмин

ИСТИФЪАМ (СУАЛ)

Суал адаты ја һәрф, ја да исим олур. Һәрф олдуғу заман суал фе'л чүмлэсиндән вә ја исим чүмлэсиндән едиллир. Фе'л чүмлэсиндән суал едилдији заман ки, бу фәсилдә әсас мәгсәд будур — фе'л ја үчүнчү, ја икинчи, ја да биринчи шәхсдә олур. Әкәр фе'л үчүнчү шәхсдәдирсә, һәмин фе'л истәр кечмиш вә индики, истәрсә кәләчәк заманда олсун; ејни заманда истәр тәкдә, истәрсә чәмдә олсун, суал һәрфи фе'лин ахырына бағланыр. Мәсәлән: *Сәнчәр кәлдиму* дејиллир. Бурада *м* һәрфинин тәләффүзү *зәммә* илә мүмкүн олдуғу кими, *кәсрә* илә дә мүмкүндүр. Лакин *зәммә* илә тәләффүз әслдир. *Кәсрә* исә анчаг өзүндән әввәлки сәнтә ујғунлашмаг үчүн едиллир. Мәсәлән: *Сәнчәрләр кәлдиләрму* дејиллир. Кәләчәкдә исә *кәлкәму* вә *Сәнчәрләр кәлкәләрму* дејиллир.

1. Икинчи шәхс үчүн кечмиш заманда *нун-и сағыр* илә *сән кәлдинму* дејиллир. Икинчи шәхсдә *н-и* олан *н* суал һәрфинә бағланмаз (гошалашмаз), чәмдә *кәлдинизму* дејиллир.

2. Индики заман үчүн икинчи шәхсин тәки *кәлүрмүсән*, икинчи шәхсин чәми *кәлүрмүсүз* дејиллир. Кәләчәк заман үчүн икинчи шәхс тәкдә *кәлкәмүсән*, чәмдә исә *кәлкәмүсүз* олур.

3. Әкәр биринчи шәхс үчүн исә, кечмиш заман үчүн, биринчи шәхс шәкилчисини суал һәрфинә бағлајараг *кәлдиму*, чәмдә дә *кәлдүкму* дејирләр. Индики заманда исә тәк үчүн *кәлүрмүмән*, чәмдә *кәлүрмүниз* дејиллир. Кәләчәк заманда тәкдә *кәлкәмүмән*, чәмдә *кәлкәмүниз* дејиллир.

4. Фе'лин әмр, инкар вә суал формасында суал адаты олан һәр һансы бирисн тә'сирлик һалда олан сөзлә әлагәдә олдуғда бу дилдә тә'сирлик һалда олан сөзү габаға салмаг әсасдыр. Бунула бәрабәр һәмин сөзүн фе'лдән сонра кәлмәси дә мүмкүндүр. Әмр илә инкарда тә'сирлик һалда олан сөзүн фе'лдән сонра кәлмәси әсасдыр. Лакин габаға салымасы да мүмкүндүр.

5. Әкәр суал исми чүмләјә айдирсә, бу тәгдирдә суал һәрфи чүмләннин ахырына әлава едиллир. Мәсәлән: *күндөгүшүмүдүр?* Суал адаты исим олдуғу тәгдирдә ја тәк бир сөзә, ја да чүмләјә әлава едиллир. Әкәр сөзә әлава едиллирсә «Сәнчәр һарададур» мүгабилиндә *гајдадур Сәнчәр*, «дөјүш нә вахтдыр» јеринә *гачандур сәнчыш*, «Сәнчәр кимдир» јеринә *кимдүр Сәнчәр* вә «бу нәдир» јеринә *нәдүр* бу дејиллир. Суал исини тәк исимдән сонра едәрәрәк *Сәнчәр гајдадур*, *Сәнчәр кимдүр* вә *нәдүр* демәк дә олар.

6. Суал адатынын чүмләјә әлагәси олдуғу тәгдирдә ја

фе'л чүмлэсинә, ја да исим чүмлэсилә бағлы олур. Әкәр фе'л чүмлэсилә әлагәси олурса, бу тәгдирдә «нә вахт једин» мүгабилиндә *гачан једин*, «һарада једин» әвэзиндә *гајда једин*, «нә једин» јеринә *нә једин* вә «кими вурдун» әвэзинә *кимни урдун* шәклиндә суал чох вачибдир.

7. *Нә* ләфзи *ким* ләфзиндән даһа эһатәдиллир. Зира *нә* сөзү һәм инсанлар вә һәм дә бүтүн башга әшјалар һаггында сорушанда *ким* исә јалныз инсанлар һаггында сорушанда ишләдиллир.

8. Әкәр суалын исими чүмлә илә әлагәси варса, «нә вахт күн доғмушдур» демәк истәнилән заман *гачан күндөгүшү*; «һарада күн доғмушдур» әвэзинә *гајда күндөгүшүдүр* дејиллир. *Нә* илә *кимдән* сонра исим чүмләси ваге олмаз. Јә'ни *нә* илә *ким* суаллары илә исми чүмләдән суал дүзәлмәз.

Нәчә сөзү дә суал исимләриндән олуб әрәбчәдән *кәм* јеринә әдәддән суал үчүндүр. «Нечә ләфә вурдун» демәк истәнилдикдә *нәчә урдун* дејиллир. Бурада *нәчә* ләфзини тәгдим вачибдир. «Гулларын нечәдир» әвэзинә *гулларын нәчәдүр* дејиллир. Лакин бурада *нәчәдүр гулларын* демәк дә мүмкүндүр. *Нәчә* илә суал едилдикдә фәрг зикр олунурса суал едилән шејлә суал исми арасында зикр едиллир, «Нечә адам вурдун» әвэзиндә *нәчә киши урдун*, «нечә адамлар вурдун» јеринә *нәчә кишиләр урдун* дејиллир. *Нәчә* ләфзинин фәрги һәм тәк вә һәм дә чәмдә олур.

Нәчә сөзүнүн истифһамы јахуд хәбәри олдуғу анчаг әләмәт илә мә'лум олур.

Нәчә сөзү суал адаты олдуғу кими, чохлуғ мә'насыны ифадә үчүн хәбәр мәгамында да ишләдиллир. Мәсәлән: *Султан нәчә сәнинкиби кишиләркә алтун бермәди*. Бурада *нәчә* «чох» мә'насында, *сәнинкиби* — «сәнин кими», *кишиләр* — «адамлар», *кә* — мәф'ул әләмәти, *бермәди* «вермәди» мә'насындадыр. Формал чәһәттән фе'л инкарда олса да, мә'нача тәсдигдәдир. Чүмләннин әсл мә'насы беләдир: «Султан чох сәнин кими адамлара гызыл верди».

Бир дә *нәчә* мә'насында *гач* сөзү вардыр ки, онула да суал едиллир. *Гач сөзүнүн* һөкмү дә *нәчәнинки* кимидир. Јалныз бу вар ки, *гач* сөзү илә суал едилдикдә фәрги зикр етмәк лазым кәлир. Мәсәлән: *гач кәз урдун* кими. Лакин бу фе'лдән суал едиләндә белә олур. Әкәр *гач* сөзү илә исимдән суал едиллирсә вә *гач* исимдән габаг зикр едиллирсә, бу тәгдирдә исимдән сонра бир *бар* сөзү әлава едиллир. Мәсәлән: *гач гулун бар* кими. Әкәр *гач* сөзү исимдән сонра зикр едиллирсә, о заман *гулун гачтур* дејиллир. Бурада *бар* зикр едилмәјәрәк јеринә *тур* әлава едиллир. *Бар* «вар» вә «мөвчуд» мә'насындадыр. *Тур* исә мүчәррәд тә'киддир.

Суал исимләриндән бириси дә *нәчүкдүр*. Бунунла кей-фијјәтдән сорушулур. Мәсәлән: «нечә дурдун» әвәзинә *нәчүк турдун* вә «Сәнчәр нечәдүр?» јеринә *Сәнчәр нәчүктүр* дејилир. *Нәчүк* сөзү илә фе'лдән суал едилдикдә фе'лдән габаг олмасы лазымдыр; исимдән суал едилдикдә исә, исимдән габаг олмасы вачиб дејил. Мәсәлән: Сәнчәр нечә дурмушдур — әвәзиндә *Сәнчәр нәчүк турмышдур*) дејилир.

Түркмән дилиндә *нәтә* — нечә — мәнәсында олуб *нәчүк* илә ејни һөкмдәдир. Әрәбчәдәки *лима* — («нә үчүн») әвәзиндә *нәлүк*, түркмәнчәдә исә *нишә* дејилир. Әрәбчәнин *киејји шеј* әвәзиндә *нә үчүн*, *мимма* јериндә *нәдән* дејилир. Мәсәлән: *нәлүк турдун*, *нишә турдун*, *нә үчүн турдун* вә *нәдән турдун* кими. Һәмчинин «Сәнчәр нә көзәл адамдыр» әвәзиндә *нә көрклү кишидүр*, дејилир. Бурада *нә* букүнкү мәнәдадыр, *көрклү* — көзәл, *киши* — адам вә *дур* тәкид әдәтәдыр. Һәмчинин — «нә пис адамдыр» чүмләси *нә јаман әрдүр* кими ишләнир. Сәнчәр нә узун адамдыр — әвәзиндә *Сәнчәр нә узун әрдүр* вә «јазын нәдир?» јериндә *нә нәсәнәдүр битин* дејилир. Бурада *нәсә*—шеј—мәнәсындадыр. Икинчи *нә* тәкид олдуғу кими *дүр* дә тәкиддир. *Битин* исә — јазын — демәкдир. *Битин* сөзүнү габагда верәрәк *битин* нә *нәсәнәдүр* демәк мүмкүн олдуғу кими, садәнә *нәсәнәдүр бу* да дејилир. Бу сөзүнү габаға салмаг да мүмкүндүр.

НӘҢЈ ФЕ'ЛИ

Нәһј әләмәти инкар әләмәти кими фәтһәли м-дән ибарәтдир. Лакин инкарын кечмиш, кәләчәк вә индики заман фе'лләриндән һәр биринә әлагәси олдуғу һалда, нәһј ашчаг әләчәк замана аид фе'ллә әлагәдә олар. Үчүнчү шәхс фе'л формасы илә нәһј етмәк истәнилирсә, тәкдә *Сәнчәр кәлмән*, чәмдә *Сәнчәрләр кәлмәсүнләр* дејилир. Икинчи шәхс фе'л формасы илә нәһј дүзәлдәндә тәкдә *сән кәлмә* дејилир. *җәјлик* дедијинә көрә, *бармама*, *олтурмама*, *јатмама* демәк мүмкүндүрсә дә, бу формаларда һалда «сәнә ар олсун» кими тәһгирамиз бир чаларлыг дујулур. Чәмдә *сиз кәлмәниз* дејилirsә дә, лакин *сиз кәлмәнизсиз* шәклиндә дә ишләнир. Икинчи мүмкүндүр. Биринчи шәхс фе'л формасы илә нәһј етмәк истәнилирсә тәкдә *кәлмәкәјим*, чәмдә *кәлмәкәлим* дејилир.

9.

МӘЧҢУЛ ФЕ'ЛИН ҲАЛЛАҢМА ЧӘҢӘТДӘН ФАИЛИ

Мәчһул фе'л тәшкил етмәк үчүн, габагдакы тәфсил үзрә ја сакин л вә ја сакин н әләвә едилир. Тәфсил бундан ибарәтдир: әкәр фе'л бир һәрфли вә ја ики һәрфли олуб вә икинчи һәрфи мütәһәррик вә ја сакин л, јахуд лә исә сакин бир н әләвә едилир. Мәсәлән: *јәди*-дән мәчһул фе'л формасы дүзәлтмәк истәнилирсә *јәнди*, *јуды*-дан *јунды*, «гырды» мәнәсыны ифадә едән *сыды*-дан *сынды*, *сынады*-дан *сынады*, *дөшәди*-дән *дөшәнди*, «өлдүрдү» мәнәсында ишләнән *дәпәләди*-дән *дәпәләнди* дејилир. Бунларын мütареләриндә *јәнур*, *јунур*, *сынур*, *дәпәләнур* дејилир. Әмр үчүн исә *јәнсун*, *јунсун*, *сынсун* вә *сынансун* дејилир. Икинчи һәрфи сакин л олан фе'лләрдә, о чүмләдән *алды*-дан *алынды*, *салды*-дан («көндәрди») *салынды* («көндәрилди») дејилир.

Әкәр фе'л ики һәрфли олуб вә икинчи һәрфи л олмәдыгы һалда сакиндирсә, јахуд јухарыда вә бурада зикр едилән гисмләрдән башгадырса, бир сакин л әләвә едилир. Мәсәлән: *урды* фе'линдән мәчһул фе'л формасы дүзәлтмәк истәнилирсә, *урулды*, *урулур*, *урулсун* вә *урулғај* дејилир. Истәр кечмиш вә истәрсә мütарә илә әмрдә олсун л һәрфилә н-ин артырылмасы ејнидир.

Мәчһул фе'лдә олдуғу кими, файл зикр олунмајанда онун јерини беш шејдән бири тутур.

1. *Аш јәнди* вә *јәнди аш* (хәрәк јејилди) чүмләләриндә олдуғу кими тә'сирлик һал;
2. *Урмак урулды*-да олдуғу кими мәсдәр;
3. *Букун урулды*-да олдуғу кими заман зәрфи;
4. *Ардында урулды* вә *алнында урулды*;
5. *Сәнчәрдән алынды* кими чәрр вә мәчрур.

Әкәр фе'лин ики мәф'улу олуб биринчи мәф'ул икинчинин гејри исә берилди *Сәнчәрға* бир *агча* шәклиндә дејилир ки, фе'л биринчи мәф'улу һәрф-и изафәт олан *ға* илә дәјишдији һалда икинчи мәф'ула билаваситә бағлы олар. Мәф'улларын шәкилләри мütафизә едилдикдән сонра истәниллији вәчһлә тәгдим вә тә'сир ичра едилә биләр. Мәсәлән: *Сәнчәрға* бир *агча* берилди, бир *агча* берилди *Сәнчәрға* вә берилди бир *агча* *Сәнчәрға* дејилир.

Сағанды вә *билдүрди* фе'лләриндән мәчһул фе'л формасы тәшкил едилмәси ешидилмәмишдир.

ФЕ'ЛИН МҮТЭЭЛЛЭГАТЫ

Мүтээллэгат фе'л бунлардан ибарэтдир: Мэсдэр, заман зэрфи, мөкан зэрфи, тэрзи-хэрэкэт фе'ли, мэф'ул-н биһи, мэф'ул-н ләһу, мэф'ул, мө'әһу, мүстәсна вә тәмјиз. Тәмјизин һөкмү мүстәснадан сонра зикр едиләчәкдир.

МЭСДЭР

(Мэф'ул мүтлэг)

Түркләр мэсдәри, үмумијјәтлә, фе'лдән габаға гојурлар. Мәсәлән: *јиши јәдүм, уруш урдум, урмаг урдум, туруш вә турмаг турдум* дејирләр.

Гејд: илк ики мисалдакы *ш* һәрфи тәсриф фәслиндә дә зикр едилдији вәһилә мэсдәр мө'насында мүбалигәни ифадә едәр.

Мэсдәр ики гисмдән: *мүбһәм* вә *мүхтәсс* — ибарәт олур.

1. Мүбһәм мэсдәрин мисаллары јухарыда зикр едилмишди.

2. Мүхтәсс мэсдәр исә ја сифәтлә хүсусијјәт газанмыш олур—*катты урмак урдум* кими, јахуд изафәтлә хүсусијјәт кәсб етмиш олур. Мәсәлән: *урдум Сәнчәр урушын* кими. Бурада *урмак* демәк дә олар. Чүнки бурада изафәт кәсрәсиндән сонра мэсдәрин ахырына бағланан сакин *н*-ин әсли *урушны* олуб ахырындакы *ны* тә'сирлик һалын әләмәтидир. Кәсрә исә үчүнчү шәхсә изафәт едилдијиндәндир. Ахырда *ја һәзф* (позулур) вә *н* исә сакин олдуғу һалда јериндә галыр. Әслиндә *урушны* демәк дә олар.

ЗАМАН ЗЭРФИ

Заман зәрфи ики гисмдир: *мүбһәм* вә *мүхтәсс*.

1. Мүбһәм заман зәрфи, *күндүз, түнлә* (кечә), *таһла* вә *танда* (сәһәр), *кәчә, гушлуғ* (сәһәр саат 10-дан 12-јә кими вахт), *киндиң* (саат 3-дән 6-ја кими вахт) вә *душта* (күн-норта саат 12) ки, түркмәнчәси *өјлә* кими ләзфләрдән ибарәтдир.

2. Бу зәрфләрә изафәт едилирсә, јахуд бир сифәтлә сифәтләнирсә, заман зәрфи мүхәсс олур.

Бу зәрфләрә тә'сирли фе'л вә һәм дә тә'сирсиз фе'л лазым әләгәли олур. Тә'сирли фе'лдә *түнлә урдум Сәнчәрни* дејилдији кими, тә'сирсиз фе'лдә дә *түнлә турдум* дејилир. Фе'ли зәрфдән һәм әввәл вә һәм сонра демәк дә олар. Бу хүсусда фе'лин тәсрифләнән олуб-олмасынын фәрги јохдур. Тәсрифләнән фе'лләрин мисалы јухарыда зикр олунмуш-

дур. Тәсрифләнмәјән фе'лдә исә *букүн Сәнчәр турмыш дәкүл* вә *Сәнчәр турмыш дәкүл* *букүн* дејилир.

ЈЕР ЗЭРФИ

Јер зәрфинин бә'зиләри бундан ибарәтдир: *үстүндә, алтында, өнүндә, сағында, солунда, алнында* (гаршысында), *ардында, каршунда* вә *јанунда*. Бу зәрфләрдән бә'зиләри анчаг изафәтлә ишләндикдән мәзкур мисалларда икинчи шәхс әвәзлијинә изафәт мө'насыны көстәрән *н* һәрфи илһаг едилмишдир.

Үстүндә сөзүнүн әсли *үстүниндә*-дир. Биринчи *н* әсл сөздә олуб, икинчиси зәрфин *мүзаф илејһи* (јијәлик һалда тә'јин) олан икинчи шәхсә мөхсус *н*-дир. Ики *н* бир арада чәм олдуғундан јумшалтмаг үчүн бирисинин позулмасы мүмкүндүр. Позулан *н* һәрфи исә әсл кәлимәдә олан биринчи *н*-дир. Зира икинчи *н* бир мө'на ифадә етмәк үчүн бураја дахил едилмишдир ки, позулдуғу тәгдирдә гәсд едилән мө'на ганб олмуш олур. Түркләрин — үзәримдә — мө'насында олан *үстүндә* сөзү әввәлчә кәлән *н* һәрфинин позулмуш олдуғуну гәти сурәтдә көстәрмәкдәдир. Чүнки бурада *н* биринчи шәхс үчүн олуб әввәлки *н* позулмушдур (атылмышдыр). Бунлар һеч бир заман *н* һәрфинин исбаты үчүн *үстүнимдә* дејә сөјләмәзләр.

Мөканлар зәрфләри, зәрф олдуғлары мүддәтлә *дә*-дән башға ишләнмәзләр. Бунлара *дә*-дән башға һәрфләрин дә дахили мүмкүндүр. Лакин о заман зәрф олмагдан чыхыр. Мәсәлән: «архасындан чатды» мө'насында *ардындан јәтти* дејилр.

Өнүн илә *сонун* сөзләри бә'зән «әввәл» вә «сонра» мө'наларында ишләнир. Бу тәгдирдә бунлар үчүн изафәт лазым кәлмәз. Чүнки бу вахт бунлар мөкан зәрфи олмагдан чыхмыш вә заман зәрфи олмушлар. Мәсәлән: әввәлчә галхдым — мө'насында *турдум онда* дејилр. *Бурун* сөзү дә — әввәл мө'насындадыр.

Сонун сөзүндә исә «сонра галхдым» мө'насында, *ра* илә *сонра турдум* демәк гәбул олундуғу кими, бир дә сөзүн ахырында *д* һәрфинин әләвәсилә *сонда* да демәк олар.

Түнлә, танла вә *сонра* кими сөзләрдәки *л* илә *ра* һәрфләри әрәбчәнин *фи* мурәдифи олан *да* мө'насыны ифадә едилрәр.

«Сәндән сонра кәлдим» демәк истәнилән заман—*кәлдим сәндән сонра* дејилир. «Сәндән әввәл кәлдим» әвәзиндә дә *кәлдим сәндән буруң, кәлдим сәндән илгәрү* вә *кәлдим сәндән өјдин* чүмләләри ишләнир.

Илк сөзү — эввэл мәнасындадыр. *Илкәру сөзүндәки* зэммәли *ра* һәрфи *да* мәнасындадыр.

Заман зәрфләриндә олдуғу кими бу зәрфләрә дә тә'сир-из, тәсрифләнмәјән вә тәсрифләнән һәр фе'л бағланар, бун-из долајы тәсрифләнмәјән *дәкүл* фе'линдә дә ардында *Сәнчәр турмыш дәкүл* вә *Сәнчәр турмыш дәкүл ардында* дел-илдир.

Мәкан зәрфләриндә гејри-мүәјјән зәрф јохдур. Бунлар анма изафәтлә мүәјјән (мүһтас) олараг ишләнирләр. Ју-арыда зикр олуан мисаллардакы *н* һәрфләри *н* исә — хи-аб, халисәләр исә изафәт үчүндүр. Сағыр *н* илә халисә *н* чәм едиләрәк ардынында сөјләнмәз. Зира о вахт *н* зәрфин үчүнчү шәхсә вә *н*-иң исә икинчи шәхсә изафәт едилдијинә дәләләт етмиш олар. Мәкан зәрфләри биринчи шәхсә иза-фәт едиләчәк олуан заман — дикәр шејләр эләвә едилдик-ә олдуғу кими — кәрәк чәм вә кәрәксә тәк олсун, биринчи шәхс шәкилчиси илһаг едилдир. Мәсәлән: *ардымда* вә *арды-мызда* дејилдир.

Ардында сөзү исә икинчи шәхс вә үчүнчү шәхсин һәр икисинә жарар. Һәр һансына аид олдуғуну өнүндәки эвз-лик, ајрылығда көстәрир. Мәсәлән: хитабда *сәнин ардында*, үчүнчү шәхсдә исә *анын ардында* вә *онларын ардында* де-јилдир.

ФЕ'ЛИ БАҒЛАМАЛАР

1. Бунун әләмәти *в*, јахуд *әлиф*-дән ибарәт олуб фе'лин ахырына эләвә едилдир. Мәсәлән: *јури кәлү* «кәләрәк јүрү» вә *јури сора* «соруша-соруша кәл» кими ки, биринчи сөздә *в* вә икинчидә *әлиф* эләвә едилмишдир.

2. Һәр һансы бир фе'лдән фе'ли бағлама тәшкил едилмәк истәнилдикдә габагча о фе'лин әмр формасына бахылып. Әкәр ахыры сакиндирсә бу әмрдән дүзәлән мүразе фе'лә диггәт јетирилдир. Мүзаредә кәләчәк заман һәрфинин мүга-били *кәлүр* кими фәтһәли исә әмрин ахырына *в* (јә'ни *у* вә *ја ү*) зэммәли олдуғда исә *әлиф* артырылып. Мәсәлән: *кәлү*, *күлә*. Әкәр әмрин ахырында һәрәкә варса зэммәли *ј* вә он-дан сонра *в* һәрфи илһаг едилдир. Мәсәлән: *јују*, *јәјү*, *аглају* вә *јурију*.

3. Фе'ли бағламалардан һәр биринә гијаси вә ардычыл (мүттарид) олараг сакин *б* илһаг етмәк олар.

Б илһаг едилдикдә бундан эввәлки һәрфин нечә тәләф-фүз олмағыны билмәк үчүн ондан эввәлки һәрфә бахылып. Әкәр зэммәлиндирсә, *б* һәрфиндән эввәлки һәрф дә зэммәли едилдир. Мәсәлән: *соруп* кими. Әкәр фәтһәли вә ја кәсрәли-

дирсә *б* һәрфиндән эввәлки һәрф дә кәсрәли олур. Мәсәлән: *кәлип*, *кирип* кими. Әкәр *лә*-нин әлифиндән башга һәрф ол-дуғу һалда сакин исә сүкуну үстүндә галыр. Мәсәлән: «гә-зәбләнәрәк» мәнасында олан *јәкирип* кими*. Ахырында *ла* (лә) олан фе'лләрдә исә *ла* (лә)-нин әлифи *ј* һәрфинә дәји-шир вә *ј* зэммәли олур. Мәсәлән: *сөзләјип*, *аглајып* кими. *Ла*-нын әлифини позараг *сөзләп* вә *аглап* демәк дә олар.

4. Фе'ли бағламанын ахырына эләвә едилән *б* һәрфинә бә'зән сакин *н* илһаг едилдир. О заман *б* һәрфи фәтһәли олур. Мәсәлән: *кулубән* вә *кирибән* кими. Бу *н* һәрфи фе'ли бағ-ламада мүбалиғә мәнасыны ифадә едир. Буну эләвә етмәк-лә фе'ли бағлама тәкрар едилмиш кими олур. Мәсәлән: *кә-лү-кәлү* кими тәкрар едилмәк јолу илә дә фе'ли бағламаны тә'кид етмәк олар.

5. Фе'ли бағламаја аид олдуғу шәхс истәр тәк, истәр чәм олсун, фе'ли бағлама данма тәк олур, чәм олмаз. Бундан долајыдыр ки, *кәлүләр*, *соралар* вә *кәлипләр* демәк олмаз.

6. Фе'ли бағламанын муштаг (төрәмә) олмасы вә мүтә-һаввил (дәјишилмиш) мәнәја дәләләт етмәси шәртдир. Бундан долајы «Сәнчәр бугдајы рәнк алараг кәлди» чүм-ләси эвзинә *Сәнчәр кәлди бугдај әнлу булубан* дејилдир. «Сәнчәр узун олараг кәлди» јериндә *кәлди узун булубан* дејилдир. Тәһлилә кәрә *бугдај* «бугда», *ән* «рәнк» *лулли* «си-фәт шәкилчиси» вә *булубан* «олараг» дејилдир.

«Сәнчәр узун бојлу олараг кәлди» јеринә *Сәнчәр кәлди узун булубан*; «күләрәк кәлди» эвзиндә *кәлди күлә*, *күлү-бән*, *күлүп*; вә «аглајараг кәлди» эвзиндә *аглају*, *аглају-бан* вә *аглајуп*; «бу ајағүстә дурдуғу һалда Сәнчәрдир» је-ринә *бу Сәнчәртүр турбан*, јахуд *туруп* вә *ја туру* дејилдир. *Турмыш* демәк дә олар. Лакин бу тәгдирдә о, хәбәр олур вә фе'ли бағламалылығдан чыхыр.

7. Тәрзи-һәрәкәт зәрфи дүзәлдәрәк «Сәнчәр евдә вурул-ду» јеринә *Сәнчәр урулды әвдә*; «габағында» эвзиндә *ал-нында* дејилдир. Һәмчинин «Сәнчәр кәлди вә күн доғмуш иди» чүмләсинин јеринә *Сәнчәр кәлди күн доғмушијди* де-јилдир. «Үзү гызармыш һалда Сәнчәр кәлди» јеринә *Сәнчәр кәлди јүзи гызыл булбан* дејилдир. Бунула бәрабәр фе'ли бағлама мәнасыны ифадә едәрәк јалһыз *јүзи гызыл* де-

* Мәтнин бурасы аңлашылмады. Мәтидә «ј-нын әлифиндән башга һәрф олдуғу һалда сакин исә» дејилдир. Бурада сакин нә олдуғу билли-мир. *Б* һәрфинин мүгабилинин мүгабили? Һалбуки *јәкириб*-дә о һәрф *к* олуб сакин дејилдир. Сонра мәтидә «сүкуну үстүндә галыр» дејилдир. Сүкуну үстүндә галан нәдир? Һалбуки мисалда *б*-дан башга сакин һәрф јохдур.

мәклә кифәјәтләнмәк мүмкүн олдуғу кими *гызармыш жүзлү* демәк дә олар.

8. *Гызармыш* сөзүнүн әсли *л* илә *гызыл* олдуғу һалда бу сөз *ри* илә сөјләннр. Чүнки *гызыл* сөзүндән фе'л дүзәлмәк олурса *л* һәрфи *ра-ја* дәјишиб *гызарды* дејилир. Рәнкә дә-лаләт едән дикәр фе'лләрдә дә беләдир. Мәсәлән: *сарғарды* (саралды), *ағарды*, *гарарды* (гаралды), *көкәрди*, *јашарды* вә *бозарды* дејилир. *Ағарды* сөзүндә *г* *р-ја* дәјишир.

9. Әкәр һал оларағ ваге олан исми чүмлә мәнфидирсә, о тәгдирдә «Сәнчәр кәләндә күн доғмамышды» кими чүмлә-ләрдә *Сәнчәр кәлди күн доғмамышијди*, *күн доғмадугијди*; *јүзи гызармамышијди* вә *гызармадукијди* дејилир. «Сәнчәр күләрәк кәлди» јеринә *Сәнчәр кәлди күләр*; «атасы күләр-кән Сәнчәр кәлди» әвәзинә *Сәнчәр кәлди атасы күләр* деји-лир. «Сәнчәр кәлди вә бирдән күлдү» чүмләси јеринә *Сән-чәр кәлди күлди*; «бирдән ағлады» јеринә *кәлди ағлады*; «бирдән атасы ағлады» әвәзиндә *атасы ағлады*; «Сәнчәр күләмәјәрәк кәлди» јеринә *Сәнчәр кәлди күләмәс* вә «кәләрәк күләмәди» јеринә *кәлди күләмәди* дејилир.

10. *Сәнчәр кәлди күлә* чүмләсиндән инкар тәшкил етмәк истәнилдикдә *Сәнчәр кәлди күләмәди* вә *ја күләмәјин* деји-лир. *Атны миндим әјәрләп* чүмләсиндә *атны миндим әјәрлә-мәдин* вә *әјәрләмәјин* дејилир. *Ј* илә *мәјин* ләфзи гыпчағ ди-лидр.

11. Әкәр фе'ли бағламанын мәф'улла әләгәси варса, «чө-рәк јијәрәк кәлди» вә «аты минәрәк кәлди» кими чүмләләр-дә *әтмәк јијү* вә *ат бинү* дејилир. *Бинибән*, *бинип* вә *јијүбән*, *јијип* демәк олар.

Фе'ли бағламанын истәр чүмлә, мүфрәд, зәрф, мәчрур, мүсбәт, мәнфи олсун, јалныз фе'лдән әввәл кәлмәси ән дүз-күндүр. Фе'л илә исмин һәр икисиндән габағ олмасы мүм-күндүр.

12. Јухарыдакы мисалларда олдуғу кии, мә'лум исимләр фе'ли бағламалы олдуғу кими, гејри-мүәјјән исимләр дә фе'ли бағламалы олур. Мәсәлән: *әр кәлди күлә* дејилир. Бу-рада *күләбән* вә *күләп* демәк дә олар.

13. Фе'ли бағламалы исим мөвсул исә фе'ли бағлама һеч бир заман ону габаглаја билмәз. «Вуран кимсә күләрәк кәлди» әвәзиндә *урған кәлди күлә*, *күлә кәлди урған* вә *кәлди күлә урған* демәк мүмкүн олдуғу һалда *күлә урған кәлди* демәк олмәз.

14. Әкәр фе'ли бағламалы исим мөвсул кими *ол ким* ләфзи илә верилирсә, «о ки вурду, күләрәк кәлди» јеринә *ол ким урды күлә кәлди* дејилир. *Кәлди күлә ол ким урды*, *күлә кәлди ол ким урды* демәк дә олар. Мөвсул илә фе'ли

бағлама арасыны нә һал, нә дә фе'л илә фасилә етмәк олар.

«Евдә олан күләрәк кәлди» әвәзиндә *әвдәки күлә кәлди*, *кәлди күлә әвдәки* вә *күлә кәлди әвдәки* дејилир.

ТӘСИРЛИК ҺАЛ

(Мәф'ул биһи)

Тәсирлик һал ја исм-и заһир вә ја әвәзлик олур. Исм-и заһир олдуғу һалда «балығы једим» кими тәркибләрдә *ба-лығынә јәдүм* дејилир. Бурада *ны* тәсирлик һалын ајдын әләмәтидр.

Әрәбчәдә ики тәсирлији идарә едән фе'лләр бу дилдә биринә *ни* вә дикәринә *га* вә *ја* кә илә тәсир көстәрир. Мә-сәлән: *Сәнчәрға тоны бердум* дејилир. Әввәлчә о сөз кәлир ки, әрәб дилиндә биринчи мәф'ул олур (-*ға* шәкилчили сөз), икинчиси исә әрәб дилиндә икинчи мәф'ул олан сөз кәлир (-*ни* тәсирлик һал шәкилчили сөз). Бунун әкси чајиз дејил. *Сәрчәрни чыгмыш сағыным* чүмләсиндә исә тәсирлик һал-да *-ни* шәкилчили сөз әввәл кәлмишидр, икинчи мәф'улда исә *-ни* шәкилчиси јохдур. Мәф'улун ахыр һәрфи инчәдирсә, *ға* јеринә *кә* кәлир. Мәсәлән: *бәјкә тоны бердим* дејилир. Әкәр фе'л әрәбчәдә јөнлүк һала тәсир едән фе'лләрдәндир-сә, инчә, јахуд галын олдуғларына көрә, түркләр бу кими фе'лләрин мәф'улларына *ға* јахуд *кә* илһағ едирләр. *Сән-чәрға багтым*, *бәјкә бардум* кими*.

Мәф'улун габағда олмасы даһа ајдын вә даһа чох олур-са, верилмиш мисалларда тәсирлик һалдакы сөз сонра да кәлә биләр.

Әкәр тәсирлик һалда олан сөз әвәзликдирсә, «мәни вур-ду» кими чүмләләрдә *урды мәни* дејилир. Бу чүмлә әслиндә *урды мәнни* олуб ејни чинисдә олан ики һәрф бир арада ол-дуғундан әввәлки *н* һәрфи позулду. Әввәлки *н* һәрфинин позулдуғуну демәмизә сәбәб икинчи *н*-ин *ј* илә бәрабәр мәф'-улијјәт мә'насыны ифадә үчүн кәтирилмиш олмасыдыр. «Бизн вурду» әвәзиндә—*урды бизни* дејилир. «Сәни вурду» јеринә исә *урды сәни* ишләнир.

Сәни әвәзлији дә әслиндә *сәнни* олуб *мәнни* әвәзлијиндә олдуғу кими јумшалмышдыр. «Сизи вурду» әвәзиндә дә *ур-ды сизни*, «ону вурду» јеринә *урды аны* вә «онлары вурду» әвәзиндә *урды анларыны* дејилир. Түркләрин дилиндә бу әвәзликләр мүстәгил әвәзликләр олдуғундан, јухарыдакы

* Мәтидә *Сәнчәрни көрдүм* мисалы вардыр. Лакни јериндә дејил. Дејәсэн сәһвдир.

мисалларда мэф'улардан һәр бирини фе'лләрин габагына гојуб демәк олар.

Файл вә мэф'улун һәр икиси әвәзликдирсә, «ону једим» јеринә *јәдүм ани*, «ону вердим» әвәзиндә *бердүм ани* вә «Сәнчәрә палтары вердим» јеринә *Сәнчәр бердүм тоны анга* дејилир.

Әкәр мэф'ул исм-и суал (истифһам)-дырса «кими вурдун» әвәзиндә *кимин урдун* дејилир.

Әкәр мэф'ул исм-и шәртдирсә, «кими вурсан вурарам» јеринә *кимни урсан урғамән* дејилир. Исм-и шәрт олмагдан долајы бу сурәтдә дә тә'сирлик һалын габагда олмасы ва-чнбдир.

Әкәр тә'сирлик һал нисби әвәзликдирсә, (исм-и мөв-сул) — «вурдуғум адамы сәнин јанында көрдүм» јеринә *ол ким урдум сәнин гатында көрдүм* дејилир. Бурада *ол* «о», *ким* «кимсә» демәкдир. *Ол* илә *ким* икиси бирликдә әвәзлик «о кимсә ки» мә'насыны ифадә едирләр. *Урдум* — фе'ли файл, *сәнин гатында*—сәнин јанында—мә'насында олуб зәрфдир. Тә'сирлик һала сөз нөвләриндән анчаг фе'л, исм-и файл, исм-и мэф'ул вә мәсдәрин әлагәси ола биләр. Дикәр-ләрин тә'сирлик һалла әлагәси олмаз.

ИСМ-И ФАЙЛИН ФАЙЛ ВӘ МЭФ'УЛЛА ӘЛАГӘСИ

1. Исм-и файлин заһир олан файлә јахуд тә'сирлик һал-ла әлагәси сурәтиндә «Сәнчәр Сунгуру сабаһ вурачаг» је-ринә *Сәнчәр урдачыдур Сонгурны* дејилир. Лакин *Сәнчәр Сонгурны урдачыдур, урдачыдур Сәнчәр Сонгурны* вә *ур-дачыдур Сонгурны Сәнчәр* тәркибләрини дә демәк олар. Ахырында *мыш* олан кечмиш үчүн олан исм-и файлин һәм дә кәләчәк үчүн олан исм-и файл кими тә'сирлик һалла әлагәси олар. Вә онда да јухарыда зикр едилән тәркибләр-рин һамысы мүмкүн олдуғу кими бунларын һәр биринә дә *тир* илә бәрәбәр *мыштур* ләфзинин илһагы да мүмкүндүр.

2. Икн мэф'ула тә'сир кәстәрән исм-и файллардә *Сән-чәр бердачыдур Сонгурга тонны* («Сәнчәр палтарыны Сун-гура верди») дејилир. Бунда да јухарыда кәстәрилдији ки-ми сөз сырасыны дәјишмәк олар. «Сәнчәр Сунгуру габагда дүрмуш зәни едир» әвәзиндә *Сәнчәр сағандачыдур Сонгур-ны ури турмыш* вә ја *турмыш* дејилир.

Мүбалиғәли исм-и файлдә исә *Сәнчәр урагандур Сон-гурны* дејилир. Исм-и файлдә зикр олуан тәркибләрини һәр бири бурада да мүмкүндүр.

3. Исм-и файл заһир олан файлә тәәллүг етдикдә «Сән-

чәрин атасы дурмушдур» әвәзиндә *Сәнчәр атасы турмыш, бу јүзи көркулүдүр, көзи сүрмәлүдүр* вә *бурны узундур* де-јиллр. *Узун* илә *сүрмәлү* кими сифәтләр арасында фәрг бун-дан ибарәтдир: *узун* әсл формасында сифәтдир, *сүрмә* исә исим олуб әсл формасында сифәт олмадығындан анчаг «са-һиб» мә'насына олан *лү* ләфзи илә бирләшдикдән сонра си-фәт дүзәлир. *Көрк* дә беләдир. Бунун әсл мә'насы «көзәл-лик» демәк олуб әслдә вәсф дејил. Буна да *лү* ләфзини илһаг едәрәк сифәт дүзәлтмишләр. Бу һалда түркчәдәки *лү* әрәбчәдә *зу ма, зу зәһәб* тәркибләрдәки *зу* кими исм-и чинс-дән вәсф тәшкил етмәк үчүн аләтдир. Буна көрә әрәбчәдә *зу тавил* дејилмәдији кими түркчәдә дә *узунлу* дејилмәз. Нәгигәтән сифәт олан «көзәл» исә *һәсән* сөзүнүн синоними олан *көкчәкдур*-дир.

ИСМ-И МЭФ'УЛУН ТӘ'СИРЛИК ҺАЛЛА ӘЛАГӘСИ

«Гулу вурулмуш бир адам көрдүм» јеринә *бир әрни көр-дүм урулмыш гулы* дејилир. Лакин *көрдүм бир әрни урул-мыш гулы* демәк дә олар. Бурада сифәтин тә'јинин габагынд-а олмасы гејри мүмкүндүр. Буна көрә *урулмыш гулы бир әрни көрдүм* вә *ја бир әрни урулмуш гулы көрдүм* демәк мүмкүн дејил. Бәлкә фе'л ја әввәлки мисалда олдуғу кими ортада зикр едиллр, јахуд јалныз тә'сирлик һалдан габаг олур, сонра тә'јин вә даһа сонра сифәт гејд едиллр.

«Атасына пул верилмиш бир адамы көрдүм» әвәзиндә јухарыдакы тәркибләр тәрзиндә *бир әрни көрдүм берилмиш атасына бир агча* дејилир.

МӘСДӘРИН ТӘ'СИРЛИК ҺАЛЛА ӘЛАГӘСИ

Мәсдәрин тә'сирлик һалла әлагәси сурәтиндә «Сәнчәрин Сунгуру вурмасы шиддәтлидир» әвәзиндә *Сәнчәр урмаг-лығы, јахуд урмаг Сонгурны гатыдур* дејилир. Лакин *Сон-гурны Сәнчәр урмакы катыдур* вә *Сәнчәр урмаг Сонгурны гатыдур* тәркибләри дә мүмкүндүр. Түркчәдә әрәбчәнин зиддинә олараг, мэф'улијјәт әләмәти заһир олдуғундан, ис-тәр файллә бирликдә истәрсә тәк олсун мэф'ул мәсдәрдән әввәл кәлә биләр.

«Сәнчәрин Сунгуру вурмасындан хошландым» әвәзиндә *сәвдим Сәнчәр урмагны Сонгурны* дејилир. Лакин *Сәнчәр урмагны Сонгурны сәвдим* вә *Сәнчәр урмагны сәвдим Сон-гурны* тәркибләринин истифадәси дә мүмкүндүр. *Сәнчәр сәвдим урмагны Сонгурны* вә *Сонгурны сәвдим Сәнчәр ур-мыгны* тәркибләри исә мүмкүн дејиллр.

ЖӨНЛҮК ҲАЛ

(Мәф'ул лех)

«Сәни севдијимдән кәлдим» јеринә сәни севмакимдән кәлдим дејилир. Фе'лин ахырда кәлмәси мүмкүн олдуғу кими әввәлдә олмасы да гәбулду. Бу һалда сәбәблә фе'лин һәр икисинин ејни фаилдән јахуд икиси ики фаилдән олмасынын әһәмијјәти јохдур. һәр икиси ејни фаилдән олманын мисалы эһәмијјәти јохдур. һәр икиси ејни фаилдән олманын мисалы исә «Сән-зикр едилди. Икиси ики фаилдән оланын мисалы исә «Сән-чәрин шәрдән горжмасындан долајы сәнин јанына кәлдим» јеринә кәлдүм сечә Сәнчәр јамандан горжмагындан — дејил-тир.

Әсасландырма (тә'лил) мә'насыны ифадә етмәк үчүн ким ләфзи дә ишләнир. Мәсәлән: «сәни чағырдым ки, јемәк јејәсән» әвәзиндә үндәдим сәни ким аш јәкәсән дејилир.

Тә'лил һәрфи исмин јанында олараг дејилмиш бу тәркиб ән ајдындыр. Фе'лин јанында олараг ким јәкәсән аш демәк дә мүмкүндүр. Еләчә дә бу тәркибләрин әввәлиндә үндәдим сәни јеринә сәни үндәдим демәк дә олар.

АЛӘТ ҲАЛЫ

(Мәф'ул мә'әһу)

Мәф'ул мә'әһу «ағачла отурдум» јеринә олтурдум дирәк билә чүмләсиндәки дирәк билә кимидир. Бурада билә «илә» демәклир.

МУСТӘСНА

«Адамлар галхдылар Сәнчәрдән башга» јериндә киши-лар турдылар мәкәр Сәнчәр дејилир. Мәкәр Сәнчәр истисна-сынын нә турдылар вә нә дә кишиларә тәгдими мүмкүн дејил. Сәрбәст истиснада (истисна-и мүфәррәч) исә «дур-мады Сәнчәрдән башга» әвәзиндә турмады мәкәр Сәнчәр дејилир. «Дурмаз Сәнчәрдән башга» јериндә турмагај мә-кәр Сәнчәр дејилир. «Јемәдим чәрәкдән башга» мүгабилиндә јемәдүм мәкәр әтмәк дејилир. Лакин әтмәкни демәк дә олар.

Јухарыда мисалларыны көстәрдијимиз вәчһлә, истисна-лар, мүттәсил вә мүфәррәғ олдуғлары кими «кишиләри кәрдүм мәкәр ат тәр-кибиндә олдуғу кими тамамланмыш (мүнгәти) дә олурлар.

Истиснаны фе'л илә мүстәсна минһу арасына дахил едә-рәк кишиләр мәкәр Сәнчәр турдылар демәк олмаз. Гејр — сөзүнә мүрадиф олан өзкә вә ајруг сөзләрилә дә истисна

едилир. Мәсәлән: Кишиләр турдылар Сәнчәрдән өзкә вә Сәнчәрдән ајруг дејилир. Сәнчәрдән өзкә вә Сәнчәрдән ај-руг истисналарына јалныз фе'л вә јахуд јалныз мүстәсна минһу-ја тәгдим мүмкүн олдуғу кими фе'л мүфәррәғә дә тәгдими мүмкүндүр.

Өзкә вә ајруг сөзләри истисна-и мүнгәти'дә әдат-и ис-тисна олараг ишләнир. Мәсәлән: кишиләр кәрдүм аттан өзкә вә ја аттан ајруг дејилир. Аттан сөзү әслиндә атдан олуб д һәрфи та-ја чевриләрәк әввәлкинә ассимилясија (ил-гам) олунмушдур.

Истисна-и мүттәсилдә олдуғу кими, истисна-и мүнгәти'дә дә мүстәснанын тәгдими мүмкүндүр. Әкәр исми чүмләдән истисна едилирсә, «Сәнчәрдән башга адамлар гардашлар-рындыр» јеринә кишиләр карындашларындур мәкәр Сәнчәр дејилир. Јухарыдакы чүмләләрдә тәгдим едилдији кими бу-рада мәкәр Сәнчәр истиснасыны тәгдим етмәк мүмкүн де-јилдир. Әкәр исим олан өзкә вә ајруг сөзләрилә истисна едиләчәк олурса, Сәнчәрдән өзкә вә Сәнчәрдән ајруг деји-лир. Бу тәгдирдә фе'ли чүмлә һаггында етдијимиз кими һәм тәгдим вә һәм дә тә'хир мүмкүндүр

ТӘМЈИЗ

Түркчәдә мәнгул (алынма) тәмјиз јохдур. Әрәбчәдә тәм-јиз шәклинә гојулмуш фаил вә мәф'уллары түркләр әсли үзәринә кәтирирләр. Мәсәлән: «Сәнчәрин көнлү хош олду» әвәзиндә көнли јагшы болды дејилир. Бурада көнли — «көн-лү», јагшы — «хош, јахшы» вә болды — «олду». «Јерә ағач әкдим» јериндә әкдим ағач јәрдә дејилир.

Гејри-мәнгул тәмјизләр исә сај, өлчү вә чәки кими миг-ларларыи чинсини бәјан едән сөзләрдир. Сајын тәмјизиндә «үч адам кәлди» мүгабилиндә үчәр кәлди дејилир. Әслиндә үч+әр-дир. Үч — әдәд вә әр — адам — мә'насында олуб әдәдин тәмјизидир. Тәмјиз анчаг тәк олараг сөјләнир. «Бир адам» әвәзиндә бирәр, «ики адам» јериндә ики әр дејилир. Она гәдәр белә кедир. «Он бир адам кәлди» демәк истәни-лирсә, он бирәр кәлди, он ики әр кәлди, он үчәр дејилир, — он доғгуза гәдәр. Ијирмидә јикирмијәр, икирмибирәр, икир-мијики әр дејилир. Отузда — отузәр әсли е'тибарыјла отуз+әр дејилир, — јүзә гәдәр. Јүздә — јүзәр кәлди, икијүзәр, үчјүзәр, дөрдјүзәр дејилир — минә гәдәр. Миндә — мин әр, ики мин әр, он мин әр дејилир. Јухарыда зикр едилдији кими, һәр һансы әдәд олурса-олсун тәмјизи анчаг тәк олур. Тәк әдәлләрдән исм-и фаил дүзәлтмәк истәнилирсә илкинчи, икинчи, үчүнчү, бешинчи, алтынчы, једдинчи, сәккизинчи,

токсынчы, онынчы дежилир. Мүрәккәб әдәлләрдә дә беләдир. Мәсәлә: *он биринчи* вә *он икинчи* кими ки — ијирмијә гәдәр беләдир. Ијирми дә, һәр нә гәдәр әрәбчәдә дежилмирсә дә *јикирминчи* дежилдији кими, бундан сонрақы һәр он башында да — жүзә гәдәр белә дежилир. Јүз-дә исә *јүзинчи* дежилир. Јүздән сонрада исә сигә ешидилмәмишдир. Түркчәдә сәјларда *мә'дул* ешидилмәмишдир. *Мә'дул* мә'наны ифадә етмәк истәдикдә ахырына бир *н* эләвә едәрәк әсл әдәди тәкрар едирләр. Мәсәлә: *бирин бирин, икин икин* дежилрләр — она гәдәр. Он-да исә *онын онын* дежилрләр.

Тәрәзи илә чәкилән шејдә «јанымда бир әрдәб бугда вар» әвәзиндә *бир ирдәп бугдај бар гатымда* дежилир. Өлчүлән шејдә «јанымда бир батман зејтун јағы вар» јеринә *бир батман јағбар гатымда* дежилир. Узунлугла өлчүлән шејдә исә «јанымда бир аршып палтар вар» әвәзиндә *бир кары тон бар гатымда* дежилир. «Јанымда бир гарыш јер вар» мүгабилиндә *бир гарыш јәр бар гатымда* дежилир. Бунларын һеч бириндә тәмјизин мүмәјјизә тәгдим олмасы мүмкүн дејил. Сонрадан тәмјизин мүрадифини тәгдим етмәк гәбулдур. Мәсәлә: *әр үчәр кәлди* дежилир ки, мә'на е'тибарыјла «адамлардан үчү (үч адам) кәлди» демәкдир.

ТӘНАЗӘ

Бә'зән ики вә ја даһа чох фе'л бир исмә вә ја даһа чоһуна анд олур. Мәсәлә: «Сәнчәри вурдум, сөјдүм, санчдым», әвәзиндә *урдум, сөкдүм, санчтым Сәнчәрни* дежилир. Мәф'ул олан *Сәнчәрни* сөзүнү фе'лләрин һамысындан әввәл, јаһуд һамысындан сонра ишләтмәк мүмкүн олдуғу кими, фе'лләрин һәр һансы бири илә дикәринин арасында зикр етмәк дә гәбулдур.

ИЗАФӘТ

Изафәт һәм һәрфлә вә һәм дә һәрфсиз олур. Изафәт һәрфләри: 1-*дән*, 2-*ған*, 3-*да*, 4-*дағын* вә 5-*билә*-дир. Түркчәдә тәшбей һәрфи јохдур. Әкәр тәшбей мә'насы ифадә етмәк истәнилисә, *киби* вә *дәки* кими исмләрлә, јаһуд да *огшар* кими фе'ллә ифадә едәрләр. *Огшар* сөзү әслиндә 2 һәрфи ишләдир. Түркчә ајдын данышмајанлар *гаф* һәрфини х илә дәјиширләр. *Огшар* фе'линдән кечмиш заман *огшады* олуб «бәзәди» мә'насындадыр.

Анд үчүн ишләнән әдат үчүн-дур. Әрәбчәдә эла элаты илә ифадә едилән «үзәриндә» мә'насы үстүндә сөзү илә ифадә едилир. Мәсәлә: «Сәнчәр ат үзәриндәдир» әвәзиндә *ат үстүндәдир Сәнчәр* дежилир.

Јединчи изафәт һәрфи маликијјәт мә'насыны ифадә едән *нин*-дир. Мәсәлә: *Сән кимнинсән?*, *бу Сәнчәриндур* дежилир. Түркмәнчә исә әввәлки *н* һәрфи позулараг сонрақы *н* (будун *к* һәрфи) илә *Сәнчәрин дур* шәклиндә дежилир.

Сәккизинчи *бәрү* ләфзидир ки, заман мә'насыны ифадә етмәк үчүн ишләнир. Бу фе'лин ичра мүддәтини, јаһуд онун башланғычыны кәстәрир. Мәсәлә: *дүнә күндән бәрү көрмәдүм*. Бурада *дүнә* — «дүнән», *күн* — «күн»-дән «чыхышыг һал», *бәрү* — «башланғыч аны» вә *көрмәдүм* — «көрмәдим». Һәмчинин *-дән бәрү* мә'насында *-чалы* ләфзи ишләнир. Мәсәлә: *мән барчалы, мән турғалы* дежилир.

Һабелә изафәт һәрфләри арасында *дән*, *дә* вә *дағын* ләфзләри вардыр. Мәсәлә: *әвдән кәлдүм, әвдә идүм, әвкәдағын јуридим* дежилир. Бурада *әв* «ев» мә'насында, *кә* илә *ға* исә — биринчиси инчә, икинчиси галын сөзүн ахырына илһаг олуб, әрәбчәдәки *илә* мә'насыны ифадә едирләр. Лакин сонларында *дағын* сөзү эләвә едилмәклә ишләнир. Мәсәлә: «Мәккәјә гәдәр кетдим» јеринә *Мәккәкәдағын јуридим* дежилир. «Бу тәрәфдән о тәрәфә гәдәр јер сәниндир» мүгабилиндә *бу учдан бу (?) учғадағынча јер сәниндур* дежилир. Ики *н* һәрфиндән бири позулараг *сәниндур* дежилир. Бә'зән *дакынча* тәркибиндән *ча* позулур.

«Ова чыхдым» јеринә *авға чыгтым* дежилир.

'*Га* элаты јухарыдакы мисалларда кәстәрдијимиз вәчһлә илә мә'насына олдуғу кими *әлејтә* мә'насыны ифадә едән үчүн јеринә дә ишләнир. Мәсәлә: *Сәнчәргә турдум* дежилир ки, бунун јеринә *Сәнчәр үчүн турдум* да дежилир.

Дағын сөзү «васил олду», «чатды» мә'насында олан *дәкди* сөзүндәндир. «Гәләмлә јаздым» — әвәзиндә *гәләм билә јаздум*, јаһуд *битидим* вә ја *чыздым* дежилир. «Сәнчәр илә кәлдим» мүгабилиндә *Сәнчәр билә кәлдүм* дежилир.

Беләликлә, түркчәдә изафәт һәрфләри јухарыда зикр едиләнләрдән ибарәт олуб, бунлар әрәбчәдәки һәрфләрин хилафына олараг мисалларда көрүлдүјү вәчһлә сөзүн ахырына илһаг олурлар.

Бу әдатлар исм-и заһирләрә илһаг олдуғлары кими әвәзликләрә дә бирләшир. Исм-и заһирә кирмәләри кәјфијјәти јухарыда мисалларда кәстәрилмишдир. Әвәзликләрә исә бирләшмәләри беләдир: *мәндән, биздән, сәндән, сиздән, андан, анлардан* вә ја *мәнимбилә, бизинбилә, сәнинбилә, сизинбилә, анынбилә, анларынбилә* дежилир.

Илә — мә'насында олан *билә* зәрф нөвләриндәндир, она дә битишмир. «Јанында» мә'насында олан *гаты* исә буна мүхалифдир. Мәсәлә: *гатында* шәклиндә ишләнир.

Түркләр анд ичирләрсә, «анд ичдим кетмәјәчәјәм» мугабилиндә кәләчәк үчүн олдуғу һалда, *антиитим бармағамән*, инкар үчүн *бармасмән*, кечмиш үчүн исә «кетмәдим» јеринә *бармадым* дејирләр. «Анд ичмишәм кетмәјәм» мә'насында *ант ичмишмән бармағамән* дејирләр.

Үчүн сөзү әсасландырмағ (тә'лил) үчүн олмагла бәрәбәр, кәләчәкдә бир шеји едиб-етмәмәк хусусунда андда да ишләнир. Мәсәлән: *Сәнчәр башы үчүн, Сәнчәр көзи үчүн, Сәнчәр чаны үчүн бармағамән* дејилир. Булардан һәр бирини анд мөвгејиндә ишләдәрләр. Ичра едилиб-едилмәјәчәји әмин едилән шеј (*магсум әлејһи*) мәнфи дә олса мүсбәт дә, белә андлардан сонра зикр едилир. Мәсәлән: *Сәнчәр көзи үчүн Согкур бардачыдур* дејилир. *Магсум әлејһини* әввалә кечирәрәк *сонгур бардачыдур Сәнчәр көзи үчүн* демәк дә олар.

Гејд: *Бәјлик* өз китабында дејир: Бизим өлкәмиздә бу әминләрнин һеч бирини ишләтмирләр. Һәр һансы биримиз әмин едәчәк олурса, *гитти* һесабында јетмиш андында бүкдүјү кими, шәһадәт бармағыны дырнағына битишмәјәчәк һалда бүкәр вә бу анд *филян иши етмәдим* вә ја *етмәрәм* дејәр. Бу һалда јалан јерә әмин етмәдији кими әминдән сонра да әмини позан олмаз. Бу әминин мә'насы — *әкәр әминдә јалан дејәрәмсә, бунун кими әјри олум*, демәкдир.

ҺӘГИГИ (ҺӘРФСИЗ) ИЗАФӘТ

Түркчәдә јијәлиқ һалда тә'јин (*музаф илејһи*) тә'јиндән габағ олур. «Сәнчәрнин гулу галхды» әвәзиндә «*Сәнчәр гулы турды*» дејилир. *Турды* фе'лини башда демәк дә мүмкүндүр. Изафәтдән бир гисми мә'рифә бөлмәсиндә зикр едилди.

Музаф илејһи исм-и суал олдуғу тәгдирдә «кимин гулусан» јериндә *кимнин қулысан* дејилир. «Кимин гулусан, мән дә ону вурарам» әвәзиндә *кимнин қулын ұрсан ұрғамән* дејилир. Бурада са әлат-и шәртдир, һ икинчи шәхс шәкилчисиدير. *Урсан* фе'ли әслиндә *урурсандыр*, зира феһи-мүзарә *урур-дур*. Јүнкүлләшмәк үчүн ики р-дән бири позулмушдур.

«Евдәки (адамын) гулу дурмушдур» мә'насында *әвдәкиннин гулы турмышдур*, «көрдүјүм (адамын) гулу дурмушдур» көрғанимнин *гулы турмышдур* вә «о адам ки, мән ону көрдүм, онун гулу дурмушдур» мугабилиндә *ол ким көрдүм аны, гулы турмышдур* дејилир.

Әрабчәдә ләфзән вә мә'нән, јахуд анчағ мә'нән изафәт

едилән ләфзләр *бә'з* вә *кулл* — ләфзләриدير. *Бә'з* сөзүнүн түркчә гаршылығы *бирәнчәдир*. Бу сөз «јалныз» мә'насында олан *бир* сөзү илә «о гәдәр, онун мисли» мә'насында олан *анча*-дан тәркиб едиләрәк, «бә'з» мә'насыны ифалә үчүн олмушдур. «Бир нечә балығ једим» јеринә *јидүм балығнын бир нәчәсин* дејилир. С һәрфи исмин ахырында һәрәкәли олдуғу мобил мүтәхәррик заман, үчүнчү шәхсә дәләләт едир, һ исә мәф'улијјәт әләмәтидир.

Кулл ләфзинин түркчәдә гаршылығы *тәјмә* илә *барча*-дыр. Бунлар ја *нәкирәјә* (гејри-мүәјјән) вә ја *мә'рифәјә* (мүәјјән) музаф олур. Нәкирәјә изафәт едилмәк истәнилирсә, «һәр балығы јемә» јеринә *тәјмә балығны јәмә*, «балығын һамысыны јемә» мугабилиндә *балығны барчасын јәмә* дејилир. Јә'ни *тәјмә* бүтүн фәрдләр үчүн, *барча* исә үмум үчүн ишләнир. Бунларын мөвзу ишләнмәләриндә бу фәрг нәзәрә алынмамалыдыр.

Тәјмә гыпчағ сөзү олуб бунун түркмәнчә мурадифи *дәкмәдир*. «Һәр адама бир дирһәм» әвәзиндә *дәкмә бир әркә бир ағча бердим* дејилир. *Әркә* сөзүнә илһағ олан *кә* мәф'улијјәт әләмәтидир. *Дәкмә* ләфзи өзүндән сонра кәлән *бир* вә *әр* сөзләрилә тәркиб едилдијиндән мәф'ул әләмәти бу мүрәккәбин ахырына илһағ едилди.

«Һамысыны алдым» јеринә *барчасыны алдым* дејилир. *Барчасыны* сөзү «Һамысыны» демәк олуб с исә изафәт вә һ дә мәф'улијјәт әләмәтидир.

Зәмирә изафәт едилмәк истәнилирсә, биринчи шәхс әвәзлијиндә изафәт едилдикдә *гулум турды, гулумны урдум, гулумуз турды, гулумузны урдуг* дејилир. Икинчи шәхс әвәзлијинә изафәт едилдикдә *гулун турды, гулурузны урдуруз* дејилир. Үчүнчү шәхс әвәзлијинә изафәт едилдикдә *гулы турды, гулуны урдум* вә *гуллары турдылар* дејилир.

Лар тәкә әләвә едилир. *Лар* даһил олан сөз *Сәнчәрнин гуллары турмышлардыр* чүмләсиндә олдуғу вәһнилә, мүфрәдә изафәт едилиб *лар-ын р* һәрфи кәсрәли едилдикдән сонра музафын чәм олдуғуна дәләләт етдији кими, *Сәнчәр-әрнин гуллары турмышлардур* кими мисалларда, *музаф илејһинин* (тә'јинин) чәм олдуғуна дәләләт едир.

СИФӘТ

1. Сифәт тәк олдуғу тәгдирдә мөвсуфдан габағ олур. Мәсәлән: «ағыллы бир адам көрдүм» јеринә *көрдүм бир үсуу әр*, «галхмыш бир адам» мугабилиндә *бир турмыш әр*, ики ағыллы адам» јеринә *ику үслу әр көрдүм* дејилир. Түркләр сифәти тәснијә етмәклә иктифа едирләр. Тәкрар

мөвсуфу тәснија етмәзләр. — Ағыллы адамлар көрдүм — јеринә *услу әрәнләр*... дејирләр. *Әрәнләр* эслиндә *әрләр* олуб *н* һәрфи артырылмышдыр. *Ат* сөзүнүн чәминдә анчаг *атлар* вә *гу*-ун чәминдә дә анчаг *гуллар* дејилдији һалда бу сөзә *н* һәрфи артырылмасынын сәбәби ашағыда зикр олуначаг.

2. Әкәр мөвсуф зикр олунмајыб јалныз сифәт зикр едилирсә, о тәгдирдә чәм әләмәти сифәтә илһаг олур. Мәсәлән: *услулар көрдүм* дејилир. Бә'зән *әрән*-ләр әләмәти олмадан ишләдилир вә чәм мә'насы гәсд едилир. Мәсәлән: *анлар әрән услулардыр* дејилир.

«Ајаг үстә ики адам көрдүм» јеринә *ици турмыщ әрәнләр* көрдүм дејилир. Јухарыда да зикр едилдији вәчһлә мөвсуфу чәм етмәклә сифәти чәм етмәкдән истигна едилмишдир. Сифәт анчаг мөвсуф позулан заман хәбәр олараг ишләнән заман чәм едилир. Мәсәлән: *кишиләр турмышлар* дејилир. Әкәр јијәликдә (мәчрур) олан сөз гејри-мүәјјән ада сифәт олурса, мәсәлән: «түркләрдән бир адамын јанына кирдим» демәк лазымдырса, *кирдим бир әр гатына түрктән* дејилир. *Гатына* сөзүнүн эсли *катынча*-дыр. Әслини дә ишләтмәк мүмкүндүр. *Тән «дән»* демәкдир.

3. Әкәр зәрфләрдән һәр һансы гејри-мүәјјәнә сифәт олараг ваге олурса, мәсәлән: «Сәнин јанында олан адам јанына кирдим» демәк истәнилирсә *кирдим бир әр гатынга* дејилир. «Әмир јанына кирдим» демәк лазым кәлирсә, *гатынга* ләфзи зикр едилмәдән *кирдим бәјкә* дејилир. Түркчәдә бу чүмләдә *гатынга* сөзү позулмуш вәзијјәтдә ишләнир.

4. Әкәр фе'л чүмлән сифәт кими олурса, «севдијим бир адам дурду» јеринә *турды бир әр ким сәвдүм аны* дејилир. *Ким* ләфзи бу кими јерләрдә сифәт олан чүмләни габагдакы мөвсуфа бағлајар. «Галхды бир адам ки сеvirәм ону» јериндә *турды бир әр ки, севәрмән аны* дејилир.

5. Исми чүмлә сифәт олараг ишләнирсә, «атасы кетмиш адам дурду» јеринә *турды бир әр ким, атасы кетмишдир* дејилир ки, *ким* ләфзи бурада да сифәт олан чүмләни мөвсуфа бағламышдыр.

6. Әкәр шәрти чүмлә сифәт олараг ишләнирсә, «бир адам ки, көрсән севәрсән дурду» јеринә *турды бир әр ким көрәрсән сәвкәсән* дејилир ки, *ким* ләфзи бурада шәрти чүмләни мөвсуфа бағламышдыр.

Шәрти чүмлә зәрф, јијәлик (мәчрур) вә дикәрләри сифәт олараг вәгә олдуғлары тәгдирдә мөвсуфдан габаг олмазлар. Бәлкә әрәбчәдә олдуғу кими буңларын тә'хирләри вачибдир.

7. Әкәр сифәт мүштәг (төрәмә) вә ја гејри-мүштәг исимдирсә, бу хүсуса даир тәфсил вардыр ки, онун бир гисми

зикр едилмишдир. Бир гисми исә мә'рифәләрини (мүәјјән исим) сифәтләнмәси бөлмәсиндә зикр едиләчәкдир. Әкәр сифәт бир нечә оларса вә тәк оларса, һансынын әввәл кәлмәси мүфрәд олдуғундан долајы тәгдими вачибсә, о да әввәлдә ишләдилир. Мәсәлән: «јазычы алим аличәнаб Сәнчәри көрдүм» мугабилиндә *чомәрд билкә битикчи Сәнчәрни көрдүм* дејилир.

8. Мә'рифә вә нәкирә (мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик) бөлмәсиндә зикр едилдији вәчһлә, мә'рифә беш гисм олуб әвәзлик, хүсуси исим, ишарә әвәзлији, исм-и мөвсул вә ја худ бунлардан биринә мугаф олан исимдән ибарәтдир. Әвәзлик башгасына сифәт олараг ваге олмадығы кими, өзү дә сифәтләнмәз. Хүсуси исим илә дә башгасы сифәтләнмәз, ишарә әвәзлији, исм-и мөвсул вә мугаф исә сифәт олараг ваге олурлар. Сифәт олан ишарә әвәзлији «көрдүм бу Сәнчәри» — *көрдүм Сәнчәрни ошбу* чүмләсиндә ваге олан *ошбу* кимидир. Лакин ишарә әвәзлијини әввәлә кечирәрәк *ошбу Сәнчәрни көрдүм* демәк даһа ајдындыр. Исм-и мөвсулун (ишәби әвәзлик) сифәт олараг ваге олмасына мисал исә *көрдүм Сәнчәрни ол ким турду* чүмләсиндә олан *ол ким турду* мөвсулдур. Бу чүмләдә сифәти мөвсулдан әввәл ишләтмәк мүмкүн дејилдир. Мөвсулун дикәр шәклиндә исә *көрдүм Сәнчәрни кәлкәнни* (Сәнчәри кәлән көрдүм) — дејилир вә *көрдүм кәлкәнни Сәнчәрни* демәк дә олар. Лакин әввәлки чүмләдә *Сәнчәр* мөвсуф *кәлкәнни* сифәтдир. Икинчи чүмләдә исә *Сәнчәр* әлавә вә *кәлкәнни* ондан олан мүбтәдилдир. Вә әлавә олмаг үзрә *көрдүм әвдәки Сәнчәрни** дејилир. Сифәт олмаг үзрә дә *көрдүм Сәнчәрни әвдәки* дејилир.

9. Мугафын сифәт олараг ишләнмәсинә нүмунә: «[Сәнин] гулун Сәнчәри көрдүм» — јеринә дејилән *көрдүм гулун Сәнчәрнидир*. Сифәт мугафдан әввәл кәлдикдә «Сонгур гулу Сәнчәри көрдүм» — мугабилиндә *Сонгур гулуны Сәнчәрни көрдүм* дејилир. Лакин *Сәнчәрни Сонгур гулуны көрдүм* демәк дә олар. Исм-и ишарәтлә ишарәт едилән (јә'ни *мушар иләјһи*) сифәтләмәк истәдикдә «бу алими көрдүм» јеринә *көрдүм ошбу билкәни* дејилир ки, сифәт мөвсуфдан сонра зикр едилир вә мәф'ул әләмәти дә сифәтә илһаг едилир. *Ошбуны билкәни* демәк дә олар. Лакин бу ахырынчы сурәтдә *билкәни* сөзү әлавәјә чеврилир. Әввәлки сурәтдә исә тәләб олунан тәркиб үзрәдир вә ондан долајы да мәф'улијјәт әләмәти анчаг сифәтдә заһир олмушдур.

10. Мөвсулу сифәтләмәк истәдикдә «кәлән аличәнабы

* Бу мисалда *әвдәки* јеринә *әвдәкени* демәк даһа доғрудур.

көрдүм» жеринө көрдүм кэлкәнни чомартни дежиллир. Лакин көрдүм чомартни кэлкәнни демөк дө олар.

11. Мөвсулу исм-и ишарөтлө сифөтлөмөк үчүн көрдүм кэлкәнни ошбуны дежиллир.

12. Мүзаф олан исми сифөтлөмөк истөдикдө «Сонгур гардашы Сәнчөр гулуну көрдүм» мүгабилиндө Сәнчөр гулуны Сонгур гарындашы көрдүм дежиллир. Ајдын олан тә-бир исә Сонгур гарындашы Сәнчөр гулуны көрдүм дежил-мөкдөдир.

ӘТФ

(Бирлөшдирмө баглајычылары)

Түркчөдө әрөбчәнин *вав* әтфинә мүвафиг бир сөз јох-дур. Түрклөр ики, јахуд даһа чох исми бир-биринә бирлөш-дирмөк истөдикләри заман бир-биринә рөбөдилән исимләри сыра илә дүзәрләр. Мәсәлән: *Сәнчөр Сонгур турдулар* де-јирләр. Лакин *турдулар Сәнчөр Сонгур* демөк дө олар. «Сәнчөр галхды вә ардынча Сонгур галхды» јахуд «бир аз сонра Сонгур галхды» мүгабилиндө *Сәнчөр турды андан Сонгур* дежиллир.

Андан сөзү пауза үчүн дејил јалныз тәртибә дөлалөт едәр. Бу һалда әрөбчөдәки *фә* вә *сүммә* јериндө дө ишлән-нир. Түрклөрдө *фә* вә *сүммә* һәрфләриндән һәр биринин хүсусијјәтинә дөлалөт едәчөк һәрф јохдур. Булар арасын-да мүштәрик олан тәртиб мә'насына дөлалөт етмөк үчүн *андан* сөзүнү гојмушлар. «Адамлар Сәнчөрлө биркө дур-мушлар» әвәзиндө *кишиләр турмышлардур Сәнчөр тиги турмышдур* дежиллир. Түркчөдө *тагы* (дәхи) сөзү әрөбчә-нин «һәтта» мә'насыны ифадә едир. Лакин *тагы* «һәтта»ја там синоним дежилдир, онун һәгиги мә'насы *-далдә* олуб, «һәтта» мә'насыны да тәркибиндә сахлајыр. «Сәнчөр јахуд Сонгур дурду» јеринә *Сәнчөр турды ја Сонгур турды* дежи-лир. Үмүмијјәтлө, ишләнмәси бу шәкилдөдир. Әрөбчөдө тәч-рид үчүн олан *ав* әдатын түркчөдө гаршылығы *ја*-дыр.

«Сәнчөр дурду ја Сонгур?» јеринә *Сәнчөрмү турды ја Сонгур* дежилдији кими *Сәнчөрмү турды јогса Сонгур* да дежиллир. Бу ахырынчы чүмлө дө ејнилә әввәлки чүмләнни мә'насыны ифадә едир. *Јог* сөзү «мө'дум» мә'насында исим-дир. Сонрадан инкар үчүн ишләнмишдир. Касыб (јохсул) мә'насында олан *јоглу* сөзүндә *мүзаф илејһи* олараг вәгә олмасы бу сөзүн исим олдуғуна дөлалөт едир. Зира изафәт исми кәјфијјәтиндәндир. *Са* шәрт әдатыдыр. Нәрфән тәр-чүмәси: «Сәнчөрми дурды, јохса Сонгур» демөк олуб *Сон-гурмы* мә'насыны ифадә едир.

«Сәнчөр галхды Сонгур галхмады» әвәзиндө *Сәнчөр турды Сонгур турмады* дежиллир. Түркчөдә әрөбчәнин *ла Сонгур* ифадәсинә мүвафиг сөз јохдур.

«Сәнчөр галхды, јох Сонгур галхды әвәзиндө *Сәнчөр турды, јог Сонгур турды* дежиллир. «Сәнчөр галхмады, лакин Сонгур галхды» јеринә *Сәнчөр турмады әвәт Сонгур турды* дежиллир. «Ја Сәнчөр, јахуд Сонгур галхды» јеринә *ја Сән-чөр, ја Сонгур турды* дежиллир. «Мән вә сән һәр икимиз галх-дыг» јеринә *мән турдум сән тагы туроун* дежиллир. «Сән вә Сәнчөр, һәр икиниз галхдыныз» јеринә *Сәнчөр турды сән тагы турдун* дежиллир. «Мән галхдым, сонра сән» јеринә *мән турдум андан сән; сән галхдым, сонра Сәнчөр* јеринә *сән турдун, андан Сәнчөр* дежиллир. «Балығы башына гәдәр једим» әвәзиндә *балыгны јоум башынга дагында* дежиллир. *Ча* әдатыны позараг демөк дө олар.

Ғынча вә *кинчә* сөзләри әрөбчөдәки «һәтта»-ја мүрадиф олуб *гынча* галын ја *кинчә* дө инчә фе'лин ахырына илһаг олулар.

Дәкинчә сөзү әслдә *дәк+кинчә*-дир. Ики *к* бир-биринә илһам едилиб, сонра јумшалтма үчүн бириси позулмушдур. *Дәк* фе'линин кечмиш заманы «чатды, васил олду» мә'на-сында *дәкди*-дир. *Ғынча* јахуд *кинчә* сөзләринин бирлөш-дији фе'л әмр шәклиндә олуб, лакин кәлөчөк мә'насыны ифадә едәр. Мәсәлән: «Мән кәлинчәјә гәдәр бурада дур» мүгабилиндә *тур мунда мән кәлкинчә* дежиллир. «Мән кәлин-чәјә гәдәр дурдун» јеринә *турдун сән мән кәлкинчә* дежиллир. Мәһз бу минвал үзрә *гынча* илә *кинчә* фе'лин ахырына ил-һаг едиллирләр.

ТӘКИД

Тәкид ики чүрдүр: ләфзи вә мә'нәви. Ләфзи тәкид һәр һансы бир сөзүн тәкряриндан олуб һәм тәкдә вә һәм дө чүм-ләдә вәгә олуб. Тәк исимдә *Сәнчөр Сәнчөр турды*, фе'лдә *Сәнчөр турды турды*, әдатда *әвәт әвәт* кими. Әкәр әдатын тәкряр едилән сөз (шәкилчинин) бағлылығы варса, сөз тә-кид едиләркән шәкилчи дө бәрәбәр тәкид едиллир. Мәсәлән: *әвдә әвдә турдум* дежиллир. Чүмлөдә тәкидә мисал: *Сәнчөр турды Сәнчөр турды* кимидир.

Мә'нәви тәкид исә бә'зән дө тәкидә мәхсус ләфзләрлө олуб. Мәсдәр илә тәкид *турдум турмаг, јидүм јемәк* ки-мидир.

Мәхсус ләфзләрә исә мүбтәда (*мәснәд илејһи*) тәкид едиләрәк фе'лин биззат мүбтәдадан харич (чыхан) олдуғу-ну көстәрир. Мәсәлән: «Сәнчөр өзү галхды» әвәзиндә *Сән-*

чэр турды өзи дежилир. *Өзи билэ* демэк дә мүмкүндүр. Бурада билэ сөзү *ма'а* ма'насында олуб «өзү илэ галхан олду» демэк кимидир. *Билэ* эрәбчәдәки *ба* ма'насына да кәлир, бу тәгдирдә «шәхсэн (*бинәфсэн*) галхды» демэк кими олур. Эрәбчәдә тәкрат *ејн* ләфзи илэ тә'кид едилир. Түркчәдә исә бунун гаршылыгы илэ тә'кид едилмәз. Мәсәлән: *Сәнчәр турды көзи*, *јахуд көзи билэ* дежилмәз.

Күлл ма'насында фәрдләри эһатә үчүн ишләнән тә'кид ләфзләри *барча* вә *гамуғ-дур*. «Адамлар һамысы галхдылар» әвәзиндә *кишиләр турдылар барчалар* вә *барчалару*, *јахуд гамуғлар* вә *гамуғлары* дежилир. «Бу гызылын һамысы алынды» јеринә *бу алтун барчасы аланды* дежилир. *Аланды фе'ли* «алынды, тутулду» ма'насындадыр. Бунунла бәрабәр «тәслим едилди» ма'насында да ишләнир.

Истәр бөлүнән, истәрсә бөлүнмәјән олсун, нәкирәни тә'кид етмәк һәр һалда мүмкүндүр. Бөлүнән оланын мисалы «бир чөрәјин һамысыны једим» әвәзиндә *јидүм бир әтмәкни барчасыны* дежилир. Әввәлки *ни-ји* позмаг да олар. Бөлүнмәјән оланын мисалы исә «адам өзү галхды» јеринә *турды бир әр өзи* вә *өзи билэ* дежилир.

Түркчәдә дә эрәбчәдә олдуғу кими тә'киди тә'кид олунандан сонра гојмаг вачибдир.

БӘДӘЛ

(Әвәз)

Бәдәл үч һиссәдир: *бәдәл-и күлл* (бүтөв), *бәдәл-и бә'з* (бүтөвүн һиссәси) вә *бәдәл-и иштимал* (әһатә едән). Биринчиси — *турды Сәнчәр гарындашын*, икинчиси — *јидүм бир әтмәк бычүгны (јарусыны)* кимидир. *Јару* ики бәрабәр һиссәјә бөлүнән шејин бир һиссидир. *С* исә мүзафын сону һәрәкәти олдуғу заман изафәт үчүн илһаг олан һәрфдир. *Ны* мәф'улијјәт әләмәтидир. Лакин биринчи исмә илһаг едилмәјиб икинчисинә бағланмышдыр.

Үчүнчүсү — *сәвиндүрди мәни Сәнчәр урмагы*, *билмагы* кимидир. Бу мисал гијаса истинадән көтүрүлмүшдүр (ирад едилмишдир). Һәмчинин гијаса көрә *сәвиндүм Сәнчәрдан урмагдан* дежилир. Түркләрдән ешиләнни исә *сәвиндүм Сәнчәр урмагыдан*-дыр. Лакин бу шәкилдә олуңча *бәдәл-и иштимал* олмагдан чыхыр. Түркчәдә *бәдәл-и иштимал* сурәти олуб-олмамагы тәдигә мөһтачдыр.

ШӘРТ

Бурада шәртдән вә шәрт әдатынын еһкамындап сөһбәт келәчәкдир. Шәрт әдаты (һәрфи?) *са*-дыр. Бу әдат әсл вәсфиндә шәрт үчүн дүзәлдилмишдир. Лакин *са* ики чүр ишләнир. Бири кәләчәкдә, икинчиси дә кечмишдә шәрт ма'насыны ифадә етмәк үчүн. Әкәр *са* эрәбчәдәки *ин* әдаты ма'насында олурса, кәләчәкдә шәрт ма'насыны ифадә едәр. Әкәр башга бир шејин һалындан долајы ваге олачаг оланы ифадә үчүндүрсә, эрәбчәдәки *лав* әдатыны мүрадиф олуб кечмишдә шәрт ма'насыны ифадә едәр. Кәләчәкдә шәрт олан *са*-нын мисалы: «Сәнчәр дурарса Сунгур дурар» әвәзиндә сөјләнән *Сәнчәр турса Сонгур тургај* кимидир. Шәрти чавабы шәрти габаглајараг *Сонгур тургај Сәнчәр турса* демәк дә олар.

Шәрт әдаты вә бу әдаты гәбул едән фе'л арасыны һеч бир шејлә бөлмәк олмаз. Чаваб олараг анчаг кәләчәк заман формасы, шәрт олараг анчаг әмр шәкли ишләдилмәлидир. Лакин бу сифәдән һеч дә әмр ма'насы гәсд едилмәз. Бәлкә бу, эрәбчәдә бә'зән шәрт, јахуд чавабда кәләчәк заманын сифәси јеринә кечмиш заман сифәси дүзәлтдији кими, кәләчәк сифәси јеринә әмр сифәси дүзәлмәкдән ибарәтдир.

Әкәр шәрти фе'л инкардадырса, инкар әдатынын шәрт әдатына габаг гојараг *турмаса Сонгур* дежилир. Әкәр шәрт биринчи шәхсә аиддирсә, *турсам урғајмән*, икинчи шәхсә аид исә *турсан урғајсән* дежилир.

Әкәр шәрти чавабы исми чүмләдирсә, *Сәнчәр дә турды исә Сонгур турмышдур* дежилир. *Са* шәрт әдатыдыр. *И* «олду» ма'насында кечмиш заман фе'лидир. Анчаг шәрти чавабы исми чүмлә олдуғу заман шәрт чүмләси бу шәкилдә тәркиб едилир.

Чавабын мәнфи олмасы да мүмкүндүр. Мәсәлән: *Сәнчәр турса Сонгур турмагај* дежилир. Әмр олмасы да мүмкүндүр. Мәсәлән: *Сәнчәр кәлсә урғыл аны* дежилир. Лакин *урғыл аны* јеринә *ур аны* демәк дә олар. Ејнилә *кәлсә урмағыл аны*, *урма аны* кими инкар да мүмкүндүр. *Ғыл* вә *ја кил* әмр сифәсинә илһаг олдуғлары кими инкар сифәсинә дә илһаг олулар. Мәсәлән: *јәкил* вә *јәмәкил* (јемә) дежилир.

Эрәбчәдәки *лав* әдатына мүвафиг олан *са*-нын мисалы исә «Сәнчәр галхмыш олса иди, Сунгур галхмыш иди» јеринә дејилән *Сәнчәр турмышмысса*, *Сонгур турмышды* чүмләсиндәки *мысса*-дыр. *Турмышды*-нын әсли *турмыш иди*-дир. Һәмзәнин һәрәкәси атылыр вә исм-и фәилә дәләләт едән *мыш*-да сакин олан *ш-јә* кечирилик. Чавабын хүласәси «галхмыш иди» демәкдир. Шәрти чүмләдә исә *Сәнчәр тур-*

мышмысса-дыр. *Турмыш* «галхмыш» демәкдир, *са шәрт* эдатыдыр вә она *мыс* ләфзи артырылмыш вә ики *с-ин бир-биринә* илгамы нәтичәсиндә *мысса* олмушдур. *Мыс* ләфзини артырылмасы илә чүмләнни мәнәсы «Сәнчәр чыхмыш олсајды Сунгур галхмышды» кими олур. Бурада шәрт кечмиш замана бағлыдыр. «Сәнчәр вурмуш олсајды, Сунгур вурмушду» әвәзиндә *Сәнчәр урмышмысса Сонгур урмушды* дејилр. Бу нөв шәртләрин һамысынын еһкамы беләдир. Бу ики тәркиблә мази вә мүстәгбәл үчүн олан шәртләрин бир-бириндән фәрғи заһир олмушдур.

Лав-ын мувафиги олан шәртдә «галхмыш олсајды галхмышдым» јеринә *турмышмысса идин турмышдым*, «галхмыш олсајдым галхмышдын» әвәзиндә *турмышмысса идим турмуш идин* дејилр. *Ин* мәнәсында олан шәртдә «галхсан галхарам» јеринә *турсан турғамән*, «галхсам галхарсан» әвәзиндә *турсам турғасән*, «галхсаныз галхарыг» јеринә *турсаныз турғабиз* дејилр.

«Кими вурсан вурарам» әвәзиндә *кимни урсан урғамән* дејилр.

Әрәбчәдә шәрт эдаты мәнәсы исмин өзүндән ајдын олдуғу һалда түркләр шәрт мәнәсыны билдирмәк үчүн шәрт эдаты илә исми биркә ишләдилр, чүнки түркчәдә исми мүчәррәд шәкилдә ишләдилр, шәрт мәнәсы исә шәрт эдаты илә ајдынлашдырылыр. Беләликлә «һәр кәлдикчә сәнә икрам едәрәм» мәнәсында *тәјмә кәлдүкүнчә агырлағамән сәни* дејилр. *Тәјмә* «һәр» мәнәсында *кәлдү*—кечмиш заман фе'ли ахырындакы *к* исә әлавәдир. *К* һәрфиндән сонракы *н* Һитаб үчүндүр. Биринчи шәхсин тәкиндә бу *н* һәрфинин јеринә *м* кәлир. Буна әсасән *тәјмә кәлдүкүмчә, кәлдүкүнүзчә, кәлдүкләринчә, кәлдүкчә* вә *кәлдүкүмүзчә* дејилр. Икинчи вә биринчи шәхс үчүн олан мәзкур әламәтләр *к* илә *чә* арасында ваге олур вә фе'лин сонундакы *-дүкчә* әрәбчәдәки *мәһма* мәнәсыны ифадә едир. Чүмләнни әвәлиндә *тәјмә* даһил едиләркән *күлләмә* мәнәсыны ифадә едир, *күлләмә* илә *маһма* чәм едиләрәк *маһма күлләмә* дејилмиш кими олур.

Ламма мәнәсында исә «Сәнчәр галхдығы заман Сунгур галхды» јериндә *Сәнчәр турачаг Сонгур турды* дејилр.

Түркчәдә *чак* ләфзи заман мәнәсыны ифадә едир. «Галхдығым заман Сәнчәр галхды» јеринә *мән турачаг Сәнчәр турды*. «галхдығымыз заман галхдыг» әвәзиндә *сиз турачаг туртуг*, «онлар галхдығы заман галхдыг» әвәзиндә *анлар турачаг туртуг*, «о галхдығы заман галхдыг» әвәзиндә *ол турачаг турдуг* дејилр. Јенә *гојаш батдығында кәлкәмән* дејилр ки, *да* зәрф эдаты олуб, *ғын* заман вә вахт мәнә-

сындадыр. *Ғында* әрәбчәнни *изә-синә* мүрадиф олуб «вагтында, чағында» мәнәсындадыр. Түркләр күнәшин зијасындан ибарәт олан *којашы* күнәшин өзүнә итлаг едилрләр. Мәзкур сөзүн хүласәси: «—Күнәш батдығы вахт кәләрәм» демәкдир.

«Сәнчәр олмасајды Сонгур галхмышды» әвәзиндә *Сәнчәр дәкүлмиссә Согур турмышды*, «мән олмасајдым Сәнчәр галхмышды» јеринә *мән дәкүлмиссәм Сәнчәр турмышды* дејилр. *Миссәм* сөзү әслиндә *миссә* идим дејилр. *Иди* фе'ли позулмуш вә биринчи шәхс исә мәхфуз олан *иди-јә* дәләләт етмәк үчүн сахланылмышдыр. *Иди-ни* поэмајыб, әсли үзрә сахламағ даһа ајдындыр. «Виз олмасајдыг Сәнчәр галхмышды» әвәзиндә *биз дәкүлмиссәјидүк Сәнчәр турмышды*, «сән олмасајдын» мүгабиллиндә *сән дәкүлмиссәјидүк*, «биз олмасајдыг» јеринә *биз дәкүлмиссәјидүк*, «о олмасајды» әвәзиндә *ол дәкүлмиссәјиди* вә «онлар «олмасајдылар» јеринә *анлар дәкүлмиссәјидиләр* дејилр. *Мысса* бәһсинни хүласәси бундан ибарәтдир: *са шәрт* эдатыдыр.

ҺЕКАЈӘТ

(Башғасынын сөзүнү нәгл вә һекајә етмәк)

«Сәнчәр, Сонгур галхмышдыр, деди» әвәзиндә *Сәнчәр ајытты Сонгур турмыш* дејилр. Јә'ни «деди» мүрадифи олан *ајытты* илә һекајәт едилр. Кәләчәк үчүн *ајдур* дејилр ки, әслиндә *ајытур-дур*. *Т* һәрфи *д-јә* чеврилмишдир. *Ј-ја* кәсрә агыр көтүрүлдүјү кими *о*, кәсрәдән зәммәјә интигал да агыр олдуғундан *ј-ја* сүкун верилмишдир. *Ајытты*-нын түркмәнчәси *диди*-дир. «Нә сөјләди» әвәзиндә *на диди* дејилр. Бунун мүзаресиндә *д-нин* кәсрәсилә *-дир* дејилр.

ӘДАТЛАР

Әдатлар пәрәкәндә сурәтдә јухарыда зикр едилмишдир. Инди бурада онлар бир јердә зикр едиләчәкдир.

1. Чаваб вә тәсдиғ эдаты *әвәт*-дир ки, әрәбчәдәки *на'м* сөзүнә мүрадифдир.

2. Инкар олан *јог* сөзү *ла* сөзүнүн мүрадифидир. *Јог* сөзүнүн исим олдуғу вә буна анд нәтичә јухарыда зикр едилиб. Лакин бу сөз *ла* мәнәсында ишләнир, анчағ бу ишләнимә мәдүмун мәнәсыјла *ла*-нын мәнәсы мувафиг едилјиндәндир. Јохса *јог* сөзү *ла* мәнәсында әдәг олдуғундан дејил.

3. Нәфј эдаты олан фәтһәли *м*-дир.

4. Нәһј эдаты олан фәтһәли *м*-дир.

5. Суал үчүн олан зэммәли м-дир. Бу һәрф бә'зән мүга-
биллиндә табе олмаг үчүн кәсрәли едилир.

6. Сүч, *жим* вә *лим* әмр әдатларыдыр.

7. *Дән, да, га, ка, нин* вә *бирлә* изафәт әдатларыдыр.
Бирлә јеринә бә'зән *билә* вә *ја нин* дә ишләнир.

8. *Андан* вә *ја* баглајычы әдатыдыр.

9. Истисна әдаты *мәкәр*-дир.

10. Тәнбиһ әдаты *ош*-дур.

11. Шәрт әдаты *са*-дыр.

12. Тә'лил вә мәсдәр әдаты *ким*-дир.
Бу тәгдирдә *ким* ләфзи мүштәрәкдир. Исм-и шәрт, исм-и
суал, мөвсул олдуғу кими, *ин* мә'насында мәсдәр әдаты вә
кеј мә'насында тә'лил әдаты да олур.

13. Тәмәнна әдаты *кәшкә*-дир.

Бу сајыланларын һәр бириси мә'налы әдатлар вә мүстә-
гил сөзләрдир. Кичилтмә, чәм, тә'дијјә, бинај-и мәф'ул кими
бирәр мә'наја дәләләт етмәк үчүн дикәр сөзләрә артырылан
һәрфләрин сајы исә әввәлдә зикр едилмиш олдуғларындан
бурада тәсвир едилмир.

* * *

Бу китабдан гаршыја гојдуғумуз мәгсәд тамамланды.
Һәмд (тә'риф) јалныз Аллаһдыр, онун хејир-дуасы вә чох-
лу саламлары исә ағамыз Мәһәммәдә, онун нәслинә вә әс-
һабәләринә [ардычылларына] олсун!

Бу китаб 735-чи илин кәрәмәтли шә'бан ајынын 15-дә
(1335-чи ил апрелин 10-да) базар ертәси битди. Аллаһ онун
сонуну јахшы етсин!

Бу нүсхә мүүллифин әли илә [олан нүсхәдән] көчүрүл-
мүшдүр ки, онун да сонунда дејир:

Бу, 712-чи илин шанлы рамазан ајынын 20-ә (1313-чү ил
јанвар 19-да) дүшән чүмә ахшамынын ајдын сәһәрә ачылан
кечәсиндә Мисир дијарынын Му'иззијјә Гаһирә [шәһәрин-
дәки] әл-Мәлик әс-Салиһ мәдрәсәсиндә битмишдир. О, Ми-
сир дијарында — Аллаһ ону горусун! — јашајан мүүллифи
Әбу Һәјјан Мәһәммәд ибн Јусиф ибн Әли ибн Јусиф ибн Һәј-
јан ән-Нәфзи әл-Әндәлусинин әли илә јазылмышдыр.

Икинчи әлјазманын ахыры беләдир:

Аллаһ һәмд олсун! О, мәнә бәсдир!

Аллаһ-тәаланын јанында јерини көзләјән фәгир Әһмәд
ибн Әмар әш-Шафи'и, Аллаһ тәрәфиндән горунан Лазикијјә

(Латакија) шәһәриндәки јүксәк һакимијјәт наиб иона лүтф-
карлыг етмишдир. 805-чи илин чүмади-л-улә ајынын 4-дә
(1402-чи ил нојабрын 30-да). Јалныз Аллаһа һәмд олсун!
Аллаһын хејир-дуасы вә саламлары мәрһәмәт пејғәмбәри,
милләтин һавадары ағамыз Мәһәммәдә, онун нәслинә вә
әһабәләринә (ардычылларына) олсун! Вәссәлам!

Slavan Book
TABRIZ

Абу Хайян аль-Андалуси

КИТАБ АЛ-ИДРАК ЛИ-ЛИСАН АЛ-АТРАК

(на азербайджанском языке)

Баку — Азернешр — 1992

Бәдни редактору *В. Мартынов*

Техники редактору *С. Әлмәдов*

Корректорлары *А. Багырова, Ф. Әлскәрова*

ИБ № 5592.

Яғылмаға верилмиш 04. 10. 91. Чапа
имзаланмыш 21. 04. 92. Әдәби гарнитур.
Луксәк чап усулу илә. Форматы 84×108¹/₂.
Мәт. кағызы № 2. Шәрти чап вәрағи 6,09. Шәрти
рәнкли сурәти 6,41. Учот нәшр вәрағи 6,0.
Тиражы 2500. Сифариш 404. Гүжмәти 20 маң.

Азәрбајчан Республिकासы Дөвләт Мәтбуат
Комитәси.

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријат-Полиграфія
Бирлији. «Азәрнәшр», Бақы—370005, һүсү
Һачыјев күчәси №4.

«Гызыл Шәрг» мәтбәәси. Бақы, һәзи
Асланов күчәси, № 80.

Государственный комитет Азербайджанской
Республики по печати.

Азербайджанское государственное
издательско-полиграфическое объединение
«Азернешр». Баку—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.

Типография «Гызыл Шарг». Баку,
ул. Ази Асланова, 80.